S 24763

STUDIA HISTORICA GANDENSIA

UIT DE SEMINARIES VOOR GESCHIEDENIS VAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE GENT

211

M. BAELDE - P. VAN PETEGHEM

DE PACIFICATIE VAN GENT (1576)

Overdruk uit:

„Opstand en Pacificatie in de Lage Landen", pp. 1-62.
Verslagboek van het Tweedaags Colloquium bij de 400e verjaring
van de Pacificatie van Gent, Gent, 23 oktober 1976

GENT
1976

STUDIA HISTORICA GANDENSIA

is een reeks overdrukken gepubliceerd door de Afdeling Geschiedenis van de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit te Gent.

Blandijnberg 2, Gent (België)

•

STUDIA HISTORICA GANDENSIA

est une série de tirages à part publiée par la Section d'Histoire de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Gand.

2, Blandijnberg, Gand (Belgique)

•

STUDIA HISTORICA GANDENSIA

is a series of offprints published by the Department of History of the Arts Faculty of the University of Ghent.

2, Blandijnberg, Ghent (Belgium)

•

STUDIA HISTORICA GANDENSIA

ist eine Reihe von Sonderdrucken, veröffentlicht von der Historischen Abteilung der Philosophischen Fakultät der Staatsuniversität Gent.

Blandijnberg 2, Gent (Belgien)

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK GENT
000000595843

J 24183

DE PACIFICATIE VAN GENT (1576)

DOOR PROF. DR. M. BAELDE EN DRS. P. VAN PETEGHEM

INLEIDING

Het is niet de bedoeling met de hiernavolgende bijdrage een exhaustieve studie te brengen van de Pacificatie van Gent *. Dit verdrag werd te Gent gesloten op 8 november 1576. Sinds de Opstand, die in 1568 was begonnen [1], kwamen voor het eerst Holland en Zeeland tot een overeenkomst met de meeste andere gewesten uit de Nederlanden, volkomen buiten de wil om van koning Filips II. Het is duidelijk dat deze „pacificatie" maar een korte fase was in de beroerde revolutieperiode van de zestiende-eeuwse Nederlanden. Het is al een complexe taak de 25 artikelen van het Pacificatiedocument nauwkeurig en grondig te belichten en te situeren.
De weerklank ervan in de XVII Provinciën te schetsen is ook geen sinecure. Een uitgebreid archiefonderzoek was maar ten dele mogelijk. Niet zozeer ingevolge financiële beperkingen dan wel ter oorzake van de beschikbare tijd voor speurwerk. Met onderhavige studie stellen wij ons alleen tot doel:

1. een korte begripsomschrijving te geven en een beperkte geschiedenis vóór 1573 als noodzakelijk referentiekader te schetsen;
2. de periode 1573-1576 te beschrijven als aanloop tot de eigenlijke Pacificatieonderhandelingen;
3. de totstandkoming van het verdrag van 1576 weer te geven en daarbij de tekst zelf te belichten;
4. de voornaamste gebeurtenissen van het verdrag van 1576 te bespreken;
5. de betekenis van de Pacificatie kort te formuleren.

Deze studie is het werk van twee auteurs. Archivale onderzoekingen werden volledig door P. VAN PETEGHEM gedaan. Voor de eindredactie stonden M. BAELDE en P. VAN PETEGHEM samen in.
Wij danken van harte alle archivarissen en bibliothecarissen uit België, Nederland en uit een paar omliggende landen, voor de verstrekte inlichtingen.

I. BEGRIP EN ACHTERGRONDEN

Pacificatie en vooral Pacificatie van Gent zijn voor sommigen vertrouwde begrippen. Vele Gentenaren kennen de Pacificatiezaal. Alle bezoekers van het

RIJKS. UNIV. GENT
S 1977 Gentgeschied 1

Gentse stadhuis worden er bij de rondleiding zeker heen gebracht. Maar zelfs bekende geschiedschrijvers hebben zich vaak vergist door te veel waarde te hechten aan wat men tot dusver wist over de Pacificatie van Gent.

Pacificatie is een geleerd woord, uit het Latijn afgeleid, dat „het maken of het sluiten van vrede" betekent. Het woord heeft meer dan twee duizend jaar geschiedenis achter zich. Het heeft te maken met de reeks pacifistische woorden, ideeën en slogans vanaf het *„Beati pacifici: zalig zij die vrede sluiten..."* van de apostel Mattheus tot de PAX-poort te Kaaskerke-Diksmuide. Sinds Cicero werd het woord pacificatie in vele betekenissen gebruikt. Ondertussen kwam Caesar hier om ons zijn „vrede" te brengen. In de middeleeuwen kende men in onze gewesten „peisierders" (pacificateurs in het Frans). Het waren ambtenaren die tot taak hadden aan vijandige partijen een bestand op te leggen, een soort van vrederechters.

In de moderne tijden voer men uit op ontdekkingen en leerde men de Oceaan kennen die voor zovele schepen noodlottig werd en die men eufemistisch Pacificus of de Stille noemde. Erasmus hief een klaagzang aan over de vrede (Querela pacis). Volgens het Romeins adagio *„Si vis pacem, para bellum"* leefde de mensheid reeds eeuwen en aan deze vicieuze cirkel scheen maar geen eind te komen...

Het sluiten van een overeenkomst tussen privé-personen, zoals in de middeleeuwen, bleef ook in de moderne tijden bestaan. Men gaf er het begrip pacificatie ook een bredere dimensie. Wanneer men sprak van een akkoord of een vrede tussen grote bevolkingsgroepen, gebruikte men ook het woord pacificatie. Zo kent men het „édit de pacification", waarbij tussen de Franse katholieken en protestanten in de abdij van Beaulieu op 27 april 1576 een vrede, ook „Paix de Monsieur" genoemd, werd gesloten.

Pacificatie was voor de mens uit de moderne tijden zeker een geleerd woord, maar door het contact met nog bestaande instellingen en gebruiken stond het wel dichter bij het leven dan het voor ons zuiver historisch geworden pacificatiebegrip.

De Pacificatie van Gent is een merkwaardige gebeurtenis in onze geschiedenis. Zij dient gesitueerd te worden als een schakel in de Opstand van de XVII Provinciën tegen Filips II. Men spreekt ook van de 80-jarige oorlog (1568-1648). Een globaal inzicht in deze periode is noodzakelijk om het jaar 1576, met daarin de vrede van Gent, beter tot zijn recht te doen komen.

De Pacificatie van Gent werd reeds in de 17de eeuw als een belangrijke gebeurtenis aangezien. Men overdrijft niet, wanneer men de Pacificatie van Gent Europees nieuws noemt. Vooreerst zagen alle Europese landen met spanning of verslagenheid wat zich in onze gewesten afspeelde. Filips II was zeker het nauwst betrokken bij de situatie in de Nederlanden. Ook de H. Stoel volgde met onbehagen de gebeurtenissen in onze streken. In de ons omringende landen had men eveneens aandacht voor de situatie van de XVII Provinciën. Maximiliaan II en later Rudolf, als keizers van Duitsland, Elisabeth I in Engeland en

in mindere mate Henri III in Frankrijk, toonden belangstelling voor wat hier gebeurde.

De Pacificatie van Gent is nog om een tweede reden een Europees feit. In de 16de eeuw werd in vele historische werken commentaar geleverd op de (r)evolutie die zich in de Nederlanden afspeelde. Zo verschenen in Europa heel wat verslagen over de Opstand (waarin de Pacificatie van Gent werd beschreven). Er is een belangrijke lijst buitenlandse auteurs te citeren: A. CARNERO, C. CAMPANA, CONESTAGIO, P. CORNEJO, F. LANARIO, M. AITZINGER, DINOTHUS [2]. Andere werken bleven in handschrift bewaard of werden slechts later uitgegeven, zoals bij B. DE MENDOZA [3] en M.A. DEL RIO [4] of bij Das Buch Weinsberg [5] het geval was.

Houden wij er verder rekening mee dat de emigranten in Engeland, Duitsland, Frankrijk of waar dan ook, de belangstelling voor wat hier gebeurde, deden toenemen. Men oordeelde het nodig in Engeland, Parijs en in Duitsland, edities van de Pacificatietekst te verzorgen. Uit dit en uit wat volgt moge blijken dat de Pacificatie van Gent als historisch feit een Europese weerklank vond, of zoals men in die tijd zei, dat de hele „christenheid" belangstelling had voor de Pacificatie.

Bekijken we nu eerst kort de publiekrechtelijke situatie van de toenmalige Nederlanden.

Toen Karel V in september 1543 door het verdrag van Venlo de vereniging van de Nederlanden had voltrokken, had hij het voornemen deze gewesten een zelfstandig bestaan te waarborgen. Op de rijksdag van Augsburg (1548) werd deze idee werkelijkheid: de Nederlanden zouden voortaan als Bourgondische Kreits [6] onder de bescherming van het Duitse Rijk worden gesteld. De pragmatieke sanctie (1549), een jaar later aan de Provinciale Staten voorgelegd, zou eenheid brengen in het erfopvolgingsrecht van alle Bourgondische gewesten. Op deze wijze was één enkel staatkundige entiteit ontstaan met een zelfde vorst en met hetzelfde staatsrecht. In deze vorm zou Keizer Karel te Brussel op 25 oktober 1555 de Nederlanden afstaan aan zijn zoon Filips in aanwezigheid van de Staten-Generaal, die nu eens niet over beden moesten stemmen.

Wij roepen deze beelden op omdat de mensen die in 1576 leefden met een zeker heimwee terugdachten aan deze „gouden tijd". Men dacht dan op de eerste plaats aan de rust en de orde, de vrede of de pacificatie van de Nederlanden. Hoeveel Karel V ook vocht, hoe zwaar de belastingen ook wogen in zijn tijd, hij slaagde er bijna steeds in te overwinnen, te veroveren en bij de wapenstilstand voorrang te geven aan het belang van de Nederlanden [7]. In 1576 stonden de Nederlanden evenwel op de rand van een afgrond.

Men dacht ongetwijfeld ook aan een regime, waar de centralisatie de bevolking nog niet zo sterk in haar ban had. Keizer Karel had weliswaar de grondslag gelegd van een sterke centralisatie, maar onder Filips was deze trend nog doorgevoerd, en tijdens de landvoogdij van Alva kon men zelfs spreken van een soort dictatoriaal regime.

Karel V had destijds de privileges van zijn onderdanen dikwijls ondersteund, evenwel ook vaak vernietigd. Hij was nog tamelijk mild geweest in zijn houding tegenover de gewoonten en gebruiken van de inwoners onzer gewesten. Hij had wel de weg vrijgemaakt voor een drastische inkrimping van deze privileges en Alva had zeker geen scrupules, wanneer hij oude voorrechten wilde bekampen.

Karel V had bij het bestuur van de lage landen bij de zee meestal een beroep gedaan op „ingesetenen". Vele mensen van bij ons leidden de ordonnantiebenden, zetelden in de verschillende raden en instellingen. Onder zijn zoon Filips II was een sterke hispanisering duidelijk merkbaar.

Onder Karel V waren de mensen het gewoon om de vorst nu en dan te zien. Keizer Karel bezocht geregeld onze gewesten. Filips II daarentegen verbleef hier maar enige tijd. Hij was hier voor de machtsoverdracht en verdween in 1559 om nooit terug te keren [8]. In de jaren zeventig ging het verhaal dat Filips toch zou komen. Toen dit bericht zich verspreidde dacht men al aan een volledige oplossing van het conflict maar de koning kwam niet [9].

Al was het onder keizer Karel niet zo veel beter, toch hadden de mensen in 1576 het beeld van enkele decennia voordien zodanig gezuiverd dat men het stilaan als ideaal ging stellen. Vaak waren onder de regering van Karel V slechts de kiemen aanwezig van situaties, die tot volle groei waren gekomen onder Filips II. De plaatselijke instanties werden aldus dikwijls voor onoverkomelijke moeilijkheden geplaatst en de koning werd dan meestal — na een langdurige besluiteloosheid — gedreven naar de bijna steeds fatale oplossing. Was het protestantisme onder Karel V nog binnen bepaalde perken gehouden, onder Filips II zwol het dermate aan dat de beeldenstorm ook als exponent mag worden gezien van een steeds negatiever aangevoeld regeringsbeleid. Het Eedverbond der Edelen en de verwijdering van kardinaal Granvelle moeten in een zelfde klimaat van frustratie worden bekeken.

Het instellen van een nieuw kerkelijk-administratief systeem, onder Karel V reeds ver gevorderd, werd pas onder Filips II doorgedrukt. Bood dit systeem voordelen, dan werd de bevolking voortaan veel meer bedwongen door strengere controle, grotere inquisitie-activiteit en door de nieuwe kerkelijke structuren.

Onder Alva werd de druk van de centrale regering op de bevolking tot het uiterste gevoerd. De ontevredenheid bleek bij de heffing van de tiende penning, bij de oprichting van de Raad van Beroerten, en bij de onthoofding van Egmont en Horne. De uittocht van zovele emigranten was niet meer tegen te houden. In dergelijke omstandigheden trachtte de Prins van Oranje tot tweemaal toe, het tij te keren. Zijn expedities van 1568 en 1572 leverden geen spectaculair resultaat op. Toch werd de tyrannie van Alva aangetast. Het uitblijven van militaire successen, de inneming van Den Briel door de Geuzen, verminderden het krediet dat Alva nog restte bij Filips II. Medina Celi werd reeds als opvolger aangewezen. Deze voldeed in geen enkel opzicht zodat hij

de plaats van Alva nooit overnam. Tenslotte werd Requesens de nieuwe landvoogd.

Na deze schets loont het de moeite dieper in te gaan op het bestuur van de Nederlanden. De situatie van politieke en kerkelijke instellingen, van leger en oppositie is zeer leerrijk in deze periode van de Pacificatie. Wij gaan even terug in de tijd zodat het verschil beter tot zijn recht komt.

Het jaar 1576 wordt in de eerste plaats gekenmerkt als een dieptepunt in het bestuur der XVII Provinciën. Institutioneel zijn in de Nederlanden overal tendensen aanwezig die erop wijzen dat men zich losmaakt van het centraal bestuur. Dit is niet overal en in dezelfde mate het geval, maar het is wel treffend en belangrijk om de Pacificatie beter te begrijpen.

Het is wel nodig de voornaamste instellingen even door te lichten. Beginnen wij met de centrale instellingen van de vorst. Sinds de Bourgondische periode was er met de eenmaking van onze gewesten een sterke vooruitgang waar te nemen van de vorstelijke macht. Onder de Habsburgers zullen deze centraliserende en absolutistische principes verder worden doorgedrukt. Wanneer Keizer Karel in 1531 de Collaterale Raden instelt, wordt één der belangrijkste stappen gezet om dit doel te bereiken [10].

Door deze instellingen immers werd een centraal regeringsapparaat belast met de nauwkeurig omschreven taak de landvoogdes ter zijde te staan bij het bestuur van de Nederlanden. In het vervolg — en nog geruime tijd na de Pacificatie — zou de landvoogd of landvoogdes worden geholpen door een Raad van State, samengesteld uit edelen en enkele juristen, door een Geheime Raad, bestaande uit juristen en door een Raad van Financiën, uit financiële experts samengesteld naast leden van de hoge adel.

Vermits de vorst — eerst Karel V — relatief weinig in de Nederlanden verbleef, was een dergelijke maatregel voor hem een gunstige oplossing. Wanneer zijn opvolger Filips II in 1559 de Nederlanden verlaat, om er nooit weer te keren, was het uiterst belanrijk hier op een sterk regeringsapparaat te kunnen steunen. Welnu, in 1576 gaan na het overlijden van Requesens — begin maart — maanden voorbijgaan zonder dat een landvoogd verschijnt.

Voor periodes, waarin de vorst of zijn plaatsvervanger afwezig was, had men in een publiekrechtelijke oplossing voorzien. In dit geval nam de Raad van State de plaats in van de landvoogd. Dit was onder de landvoogdij van Maria van Hongarije verscheidene malen gebeurd en toen kweet de Raad van State zich met succes van zijn taak. De lopende zaken werden afgehandeld en voor zeer belangrijke beslissingen wachtte men op de terugkeer van de landvoogdes. De Raad van State bestond in normale omstandigheden uit een tiental leden. In de eerste jaren na 1531 was aan deze samenstelling toch wel wat veranderd. Al sinds 1535 deden een paar invloedrijke juristen hun intrede. Dit had tot gevolg dat in de daaropvolgende decenniën de juristen zeer vaak werden opgeroepen terwijl voor de groep van adellijke raadsheren sterk werd geselectioneerd. Velen waren slechts uitzonderlijk aanwezig en ze kregen zelfs de indruk

niet voor de gewichtige zaken te worden opgeroepen. Omstreeks 1560, onder Granvelle, waren er open conflicten geweest over de bevoegdheid en over het beslissingsrecht van de leden van die Raad. Spectaculaire moedwillige afwezigheden van Oranje, Egmont en Horne hadden geleid tot het terugroepen van de te invloedrijke kardinaal Granvelle.

Onder Alva werden Egmont en Horne terechtgesteld. Andere edelen waren voor de Raad van Beroerten gedaagd: Willem van Oranje, Floris van Pallant, graaf van Culemborg, Hendrik van Brederode. Filips van Sint Aldegonde, heer van Noircarmes was gestorven. Maximiliaan van Hennin, graaf van Boussu zat in de gevangenis te Hoorn. Voor de edelen was het niet aangenaam veel in Brussel te vertoeven wanneer zij niet volledig de Spaanse zaak wilden voorstaan. Pieter Ernst, graaf van Mansfeld, oudste ridder van het Gulden Vlies, Filips III van Croy, hertog van Aarschot, Karel, graaf van Berlaimont, en Maximiliaan Vilain, baron van Ressegem, behoorden nu tot de invloedrijkste edelen. Vooral twee onder hen, Mansfeld en Berlaimont stonden bekend als zeer ijverige dienaren van de Spaanse politiek [11].

In 1576 was Viglius hoofd-voorzitter van de Raad van State [12]. Deze schreef enkele dagen voor de dood van Requesens aan kardinaal Granvelle dat hij niet inzag hoe hij een oplossing voor de benarde situatie zou kunnen bevorderen. Voortaan, zo ging hij verder, word ik gedwongen in de dood mijn troost te zoeken [13]. De „great old man" was trouwens ziek en zou een jaar later sterven. Naast Viglius zetelden in deze Raad van State nog Berlaimont en Aarschot, zoëven vernoemd.

Door een koninklijke commissiebrief, op 24 maart 1576 uit Madrid verstuurd, werd de Raad van State door Filips II belast met het voorlopig bestuur van de Nederlanden en Bourgondië [14]. In de Raad van State, die het interim-bestuur zou waarnemen, waren Geronimo de Roda, Christoffel d'Assonleville en Arnold Sasbout aangesteld, naast de genoemde drie leden [15]. Wanneer Filips van Marnix echter in september 1576 het over de Raad van State heeft, spreekt hij enkel over vier belangrijke personen in deze raad [16].

In een brief waarvan het slot ontbreekt, maar die even na de dood van Requesens is geschreven, licht Viglius Granvelle opnieuw in, o.a. over dit interim-bestuur. Er is ook nog een raad van oorlog [17] ingesteld, zo gaat Viglius verder, maar hij bestaat bijna alleen uit Spanjaarden [18]. De leden die op 6 maart 1576 in deze Krijgsraad zetelen, zijn immers Alexander Gonzaga, Alonso de Vargas en Geronimo de Roda [19]. Naar een Engels bericht moet daaraan nog Julian de Romero worden toegevoegd [20].

De politieke situatie na het overlijden van Requesens was voor de Raad van State niet zo gemakkelijk als vroeger toen het interim-bestuur enkel lopende zaken afhandelde. De door iedereen gehate Raad van Beroerten, door de bevolking Bloedraad of nog Raad der confiscatie genoemd, wordt na de dood van Requesens snel opgedoekt [21]. Muitende Spaanse troepen hadden Requesens met

problemen geconfronteerd en zij plaatsten de Raad van State onmiddellijk voor moeilijkheden, die later alleen maar zouden verergeren [21].
Tot overmaat van ramp werd de Raad van State zelf gevangen genomen in het begin van september [23]. Niets bewijst beter in welke minderheidspositie zich dit staatsorgaan bevond. Het Spaanse raadslid Roda zou de institutionele chaos nog vergroten, toen hij na deze coup verklaarde de enige, echte vertegenwoordiger van de Spaanse koning te zijn [24].
Men kan begrijpen dat de regering zonder landvoogd en zonder Raad van State, een stuurloos geval was. Viglius had het goed gezien toen hij aan Hopperus schreef dat hij vreesde dat Willem van Oranje het grootste voordeel zou halen uit het interregnum, zoals hij de periode tussen de dood van Requesens en de komst van Don Juan noemde [25].
Naast de instellingen van de vorst waren er de instellingen van de Kerk. Daar Kerk en Staat de twee peilers waren die het Ancien-Régimegebouw schraagden, is een dieper inzicht gewenst. De nieuwe indeling van bisdommen speelde een voorname rol.
Al sinds de Romeinse tijd had de Kerk zich aan de indeling van de provincies gehouden om haar kerkprovincies in te delen. Dit patroon bleef eeuwen bestaan en was vrijwel niet aangepast aan de gewijzigde politieke evolutie. Verschillende gewesten van de Nederlanden ressorteerden onder twee, drie, ja vier bisdommen. Vernieuwing was hoogst noodzakelijk.
Reeds eeuwen had men plannen. Pas onder keizer Karel werd het ernst met de nieuwe indeling. Bij een krachtige centraliserende staat hoorde een even krachtige centraliserende Kerk. Onder Filips II werd de indeling doorgevoerd. Vele hinderpalen dienden overwonnen te worden in Rome en bij de benadeelde kerkvorsten. In plaats van de aartsbisdommen Reims en Keulen werden de aartsbisdommen Kamerijk, Mechelen en Utrecht opgericht. Het aantal bisdommen werd van vijf op vijftien gebracht [26].
Aan de basis van deze hervorming lag de vervanging van verouderde structuren. Even belangrijk was de bestrijding van het opkomend protestantisme. Wilde men een betere organisatie van de inquisitie, wilde men een strengere controle op de ketters, dan kon de goed gestructureerde Kerk een eersterangsrol vervullen. Bovendien zou de Kerk erdoor in staat zijn de Contrareformatie, in het Concilie van Trente voorbereid, beter te doen slagen. Als men weet dat de eerste bisschoppen vaak ex-inquisiteurs waren, valt het licht te begrijpen hoe belangrijk deze verandering was.
Het verzet tegen deze bisdommen was groot. Vooral in Brabant omdat in Mechelen, Antwerpen en 's-Hertogenbosch een geestelijke werd aangesteld die om financiële redenen abt werd van een Brabantse abdij en daardoor een politieke rol vervulde in de Staten van Brabant [27]. Men moest wachten tot Alva kwam, vooraleer de laatste bisschop werd geïnstalleerd. Dit langdurige installatieproces was reeds een voorafbeelding van de nakende moeilijkheden. De nieuwe indeling kreeg spoedig zware stormen te verduren. Vooral in het

Noorden der Nederlanden is een teruggang merkbaar. In 1576 is de bisschop gestorven in Antwerpen, Atrecht, Gent en Groningen. De vacature die hierop volgt varieert van één jaar tot meer dan tien jaar. Kardinaal Granvelle, aartsbisschop van Mechelen, was reeds sinds 1564 vertegenwoordigd door Maximiliaan Morillon, de vicaris-generaal. In het bisdom Middelburg en Roermond moeten de titularissen bijzonder op hun hoede zijn om niet in de handen te vallen van hun belagers. Johannes van Stryen, bisschop van Middelburg, zou trouwens nooit zijn bisschopszetel bezetten. Voor Luxemburg had men destijds geen goede oplossing gevonden en men liet de zaak aanslepen. In het bisdom Sint-Omaars was de prelaat Gerardus d'Haméricourt zwak en oud. Verschillende bisschoppen zullen in ballingschap sterven (Leeuwarden, Haarlem, 's-Hertogenbosch). Cunerus Petri, bisschop van Leeuwarden, wordt op 25 maart 1577 door de calvinisten gevangen gezet; de bisschoppen van Ieper en Brugge ondergaan hetzelfde lot te Gent op 28 oktober 1577 [28].

Daar waar de bisdommen gebruik maakten van de richtlijnen van de concilies, werd de gelovige beter geobserveerd en gecontroleerd. Seminaries werden opgericht, zondagsscholen ingesteld, communicantenlijsten aangelegd, paasbiechtelingen genoteerd, predikaties beter verzorgd. Toch noteerde Granvelle in een brief aan Filips II op 23 juli 1577, dat slechts één bisschop de verwachtingen had ingelöst die men bij de reorganisatie van de bisdommen in de bisschoppen had gesteld, met name die van Ieper, Maarten van Riethove [29].

Een gelijkaardige scherpere controle werd ook op de burgers uitgeoefend. In vele steden zaten bij de stadspoorten klerken die de namen noteerden van de vreemdelingen die de stad binnenkwamen. Er werden lijsten aangelegd van vreemdelingen, die wel of niet vast in de stad leefden. Ook op de wethouders was de controle verscherpt. Sinds de criminele ordonnantie van Alva, uitgevaardigd in 1570, moesten zij bij het aanvaarden van een functie in de schepenbank een eed van trouw zweren, waardoor zij enerzijds hun onkreukbaarheid moesten bewijzen en waardoor zij anderzijds beloofden hun orthodoxe katholieke overtuiging ook in de praktijk om te zetten. Door de criminele ordonnantie wilde Alva ervoor zorgen dat de magistraten van steden en dorpen beter gewapend waren om allerlei uitwassen, maar dan vooral godsdienstige, te bekampen [30].

Alva had dus allerlei strenge maatregelen genomen tijdens zijn bewind. In 1576 was van een praktische toepassing van die ordonnanties zeer weinig te merken. Overal waren vele misbruiken opnieuw opgedoken maar ook vele wantoestanden waren blijven voortbestaan. Het zou een aparte studie vergen, maar voorlopig kan men bij gebrek aan ernstig onderzoek ter zake alleen suggereren in welke richting de trend gaat. De schepencolleges worden bij het verzwakken van de centrale invloed eerst omgetoverd tot minder volgbare colleges; later worden ze vervangen door de comités van XVIII. In de provinciale raden wordt duidelijk dat er niet zo'n grote eensgezindheid bestond als van deze centraliserende instellingen kon worden verwacht. De provinciegouver-

Kaart van de XVII Provinciën.

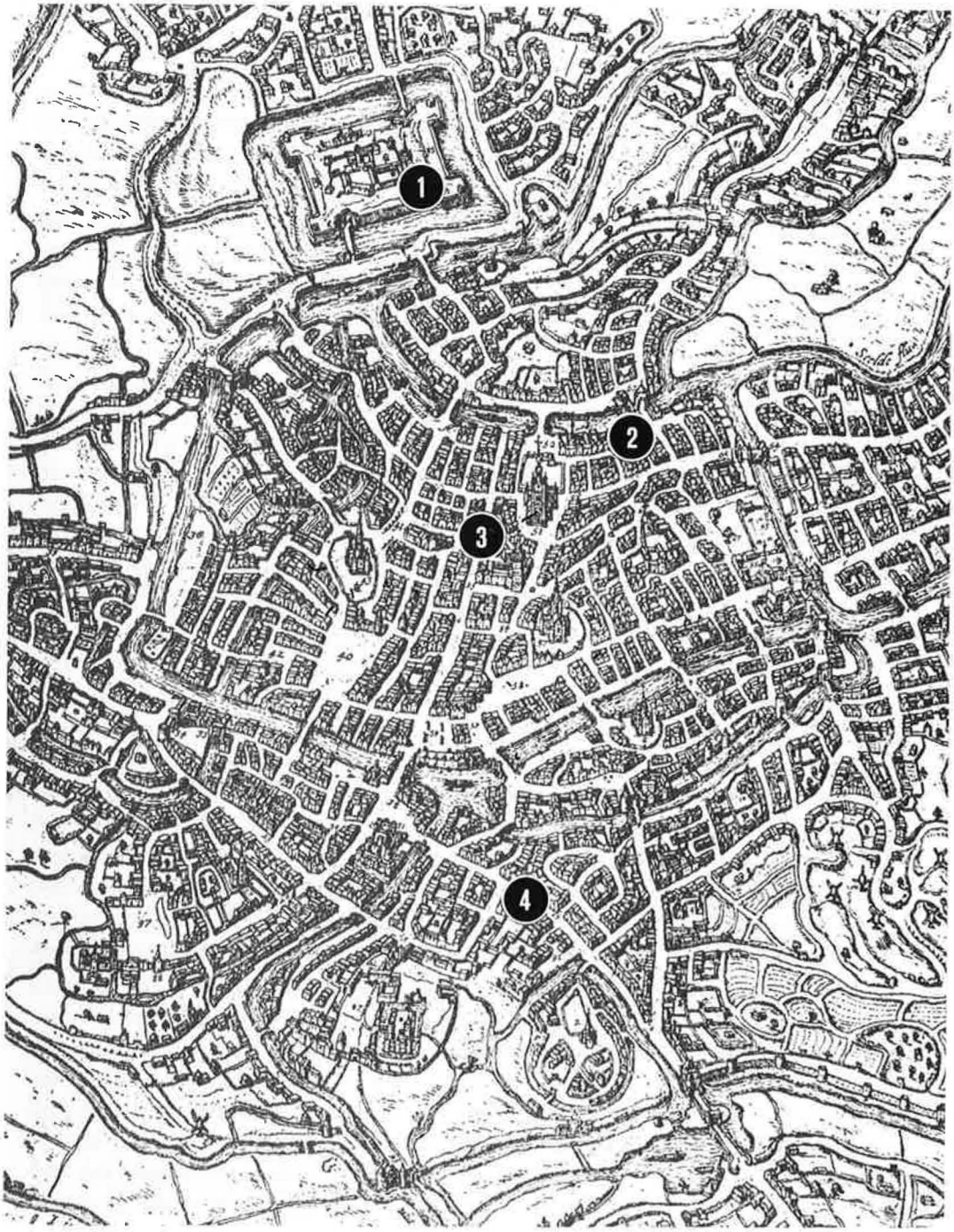

Stadsgezicht van Gent in 1576.
Plan van Gent uit Civitates orbis terrarum van G. Braun en Fr. Hogenberg (1576).
1 = Het Spanjaardenkasteel lag slechts op zevenhonderd meter van het stadhuis.
2 = In de Opperscheldestraat logeerde de delegatie van de Staten-Generaal.
3 = In het stadhuis vonden van 19 tot 28 oktober de besprekingen plaats.
4 = In de Burgstraat logeerde de delegatie van de Prins, Holland en Zeeland.

neurs zijn niet steeds even loyaal ten opzichte van het centraal gezag. Wie door het incorporatiesysteem was benadeeld, poogt zich daar nu aan te onttrekken. Om het algemeen te stellen: wie in het verleden voorrechten moest afstaan, poogt nu ze te herwinnen.

Met het oog op de centralisatie, waarvan hierboven sprake, was de uitbouw van een goed leger de beste waarborg voor het snel uitvoeren van de te Brussel genomen beslissingen en voor het handhaven van wat bereikt was. Een goede infrastructuur, in dit geval een net van bolwerken en versterkte plaatsen, kon de politieke opties alleen ondersteunen .

Reeds keizer Karel had gezorgd voor het uitbouwen van fortengordels, vooral tegen Frankrijk. De best bekende voorbeelden hiervan zijn de citadellen van Marienbourg (1542), Philippeville en Charlemont (1555) die een aanval van de Franse troepen via Samber en Maas moesten verhinderen [31]. Anderzijds liet Karel V ook dwangburchten oprichten. Met de bouw van de Vreeburg te Utrecht (1532) werd een eind gemaakt aan de stedelijke autonomie [32]; na de opstand van Gent werd gestart met de bouw van het Spanjaardenkasteel en met de afbraak van vroegere stadstorens (1540) [33].

Gaspar de Robles, de gouverneur van Friesland, Groningen en Drente, bouwde een aantal burchten om de meest noordelijke gewesten te bedwingen. Te Oost-Mahorn, Delfzijl, Groningen, Sloten, de Lemmer en Makkum liet hij kastelen oprichten [34].

Onder Alva was men in 1567 te Antwerpen begonnen met een groot kasteel [35]. Het was hier dat deze landvoogd na zijn overwinning in Heiligerlee, op de binnenplaats het vijf meter hoge eigen standbeeld liet oprichten. Ook elders werden steden door Alva gedwongen garnizoenen toe te laten of zelfs de wallen gedeeltelijk te slechten voor de bouw van een dwangkasteel. Deze maatregelen kwamen des te harder aan, omdat men in het verleden meestal zelf kon beslissen over aanleg en onderhoud van de wallen.

Over de in de Nederlanden gevestigde troepen zijn thans betrouwbare cijfers voorhanden inzake sterkte van het door Spanje onderhouden leger. Enkele totalen (voetvolk en ruiterij) geven ons een beeld; in 1572: 67.259, 1573: 62.280, 1574: 86.235, 1575: 59.250, 1576: 51.457 en 1578: 27.603. Men is nog niet precies geïnformeerd over de spreiding per provincie. Het is wel interessant te weten dat inlandse en „Duitse" troepen doorgaans vijf zesde uitmaken van het totaal. Meer dan tienduizend infanteristen uit Spanje zelf waren er niet in de Nederlanden [36].

Wat verband houdt met de vloot van de Spanjaarden en van de Geuzen, met de troepenbewegingen, met de getalsterkte van de troepen van Oranje, met de huurtroepen van Oranje afkomstig uit Schotland, Engeland of Duitsland, tast men nog in het onzekere wegens gebrek aan speciale studies. Wij kunnen geen overzichtelijk beeld geven van deze situatie [37]. Het is een zeer moeilijke opgave omdat de militaire posities zo snel verlopen in deze periode. Wat geldt

voor januari blijft de volgende maand niet identiek en wat waar is voor Friesland is totaal verschillend in een ander gebied [38].
Tot dusver vielen niet veel optimistische noten te horen. Overal is er politieke aftakeling, overal rijzen militaire problemen, overal woedt repressie. Eén gebied kende in deze periode geen gezagscrisis. In Holland en Zeeland namelijk smeedde het verzet een grote eensgezindheid. Daar is geen institutionele crisis. Sinds de Statenvergadering van 1572 te Dordrecht begint Holland zich tegenover Spanje revolutionair op te stellen en zowel in Holland als in Zeeland groeit de onafhankelijkheid ten aanzien van Filips II [39].
De krijgsverrichtingen in Den Briel, de belegering van Haarlem en van Alkmaar, het beleg van Leiden, het ontzetten van Leiden, de overgang van Middelburg naar de opstandelingen, de kapersactiviteit van de vloot, dit alles speelt in het voordeel van de opstandelingen [40].
In oktober 1574 erkennen de Staten de prins van Oranje als hoge overheid, d.w.z. als drager van het hoogste gezag [41]. Door de Unie tussen Holland en Zeeland werd de prins op 25 april 1576 ook als hoge overheid erkend in Zeeland [42]. Formeel is Filips II nog landsheer, maar onder deze vormelijkheid hebben vaak initiatieven plaats die de koning nooit zou kunnen goedkeuren. Om er maar één te noemen: de oprichting van een protestantse universiteit te Leiden [43]. Ondertussen waren al de eerste pogingen ondernomen om het opstandige Holland en Zeeland en de revolutionaire Prins van Oranje tot verzoening te brengen met Filips II.

II. ONMIDDELLIJKE VOORGESCHIEDENIS (1573-1576)

Voor de Pacificatie van Gent waren er nog contacten geweest om „het geschil" tussen de provincies Holland en Zeeland en Filips II bij te leggen. De merkwaardigste onderhandelingen waren deze van Breda, waarnaar in de Pacificatie wordt verwezen.
Toen Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde, in november 1573 in Den Haag gevangen zat, had hij aan Oranje geschreven over de middelen om een vrede te bewerken [44]. In diezelfde gevangenis had hij een verklaring opgesteld, waarin hij de voorwaarden vermeldde, waaronder de Prins de wapens zou neerleggen en het land verlaten [45]. Op deze brief had de Prins geantwoord dat de Staten en iedereen door hem ter zake geraadpleegd, niet met de Spanjaarden wilden onderhandelen [46].
Requesens had deze pogingen niet goedgekeurd, want in een brief aan de gouverneur van Holland schreef hij dat het niet paste enig traktaat aan te gaan met Oranje [47]. Op 31 maart 1574 gaf de koning aan Requesens wel de toestemming om in onderhandeling te treden met de „rebellen", op voorwaarde dat men geen afbreuk deed aan zijn gezag en aan de katholieke godsdienst [48].
In april van hetzelfde jaar trachtte Hugo Bonte na te gaan of de Prins dacht

een beroep te kunnen doen op de genade van de koning en of hij ook de bedoeling had gebruik te maken van deze genade [40].

Bij een tweede opdracht van Hugo Bonte in juni-juli 1574 bleek onmiddellijk dat Oranje weinig vertrouwen had in de onderhandelingen, dat er reeds heel wat mensen waren omgekomen bij bedrieglijke beloften en dat niemand het zou wagen te onderhandelen als er geen gijzelaars werden uitgewisseld. De Prins liet verstaan dat de koning uit eigen beweging grote remedies moest toepassen op erge wonden; anders zou de toestand nog meer verzieken. Hier bleek al dat herstel van privileges, verwijdering van Spanjaarden, behoud van de hervormde godsdienst, in de toekomst de kern der debatten zou worden [50].

Jan van Matenesse, heer van Matenesse, Riviere en Opmeer [51] en meester Jan van Treslong, advocaat bij het Hof van Holland, zouden in juli 1575 nogmaals een onderhoud hebben met Oranje te Rotterdam, dat weinig resultaat opleverde [52]. Filips van Marnix zou de gevangenis voor enkele dagen mogen verlaten om in Rotterdam met de Prins te spreken over vrede [53]. Samen met Bonte werd Elbertus Leoninus, hoogleraar te Leuven, begin december 1574 naar de Prins gezonden. Leoninus bereikte niet veel maar kwam tot het besluit: *„leur principal dessein est de donner droict à tous plaindans de tous costés, avecq profession de liberté, pour troubler le tout, et attirer ainsi les ceurs du peuple et des aultres"*. Het was toen eind januari 1575 [54].

Van februari tot juli 1575 hebben de besprekingen plaats die meestal „onderhandelingen van Breda" worden genoemd. In deze onderhandelingen staan twee standpunten tegenover elkaar, die grosso modo als volgt geschematiseerd kunnen worden. Van Spaanse zijde wordt de katholieke godsdienst en de volledige onderwerping aan de koninklijke majesteit als een conditio sine qua non gesteld. Vanwege de Prins, Holland en Zeeland wordt hiertegen politieke en godsdienstige vrijheid vooropgesteld [55].

De onderhandelingen mislukten. Geen wonder. Requesens was er met weinig enthousiasme aan begonnen [56] en hij dankte God toen de besprekingen waren afgebroken [57]. Hopperus stond zeer sceptisch tegenover de besprekingen [58]. Filips II vond het een voorzichtige maatregel deze te hebben beëindigd en hij was niet verwonderd over de povere resultaten [59]. Ook vanwege de Prins was er weinig enthousiasme geweest. Beide partijen gaven vaak de indruk enkel bang te zijn om het eerst de besprekingen af te breken.

Met het oog op de Pacificatie van Gent vermelden we dat de meeste artikels van 1576 reeds in 1575 waren besproken: de algemene amnestiemaatregel [60], de opschorting van de plakkaten [61], de satisfactie en de positie van de Prins in Holland en Zeeland [62], het herstel van de wederzijdse handelsbetrekkingen [63], de samenroeping van de Staten-Generaal zoals in 1555 [64], de vrijlating van de gevangenen onder wie de graaf van Boussu [65], de terugkeer van Willems zoon uit Spanje [66], het intrekken van vonnissen waardoor in de verbeurdverklaring van goederen was voorzien [67], de teruggave van goederen aan de

wettige eigenaars [68] en de oplossing van de moeilijkheden ingevolge deze artikelen [69].

Na het mislukken van deze besprekingen van Breda wordt vanaf juli 1575 tot de dood van Requesens in maart 1576 weer gevochten. Schoonhoven [70] en Oudewater [71] worden veroverd. De eilanden Filipsland, Duiveland en Schouwen worden ingenomen [72] en er wordt getracht Zierikzee steeds meer in te sluiten. Onmiddellijk na de dood van de landvoogd wordt de eis tot herneming van de besprekingen opgenomen. Zo meldt Jeronimo de Roda op 13 april 1576 aan de koning, dat de eis tot herneming van de besprekingen van Breda algemeen is [73]. Men verwacht dat Filips II op deze verlangens zal ingaan en zijn voorwaarden of toegevingen zal bekend maken. In april 1576 doet de Raad van State een poging om door bemiddeling van het Hof van Holland — dat nog de zijde van de koning houdt — en door Gilles van Berlaymont, baron van Hierges, door de gevangenschap van Boussu tot gouverneur van Utrecht aangesteld, tot vrede te komen met Holland en Zeeland. Ook deze poging mislukt [74].

Bij de dood van Requesens werden, zoals gebruikelijk, inventarissen opgesteld van de nalatenschap van de landvoogd. Bij het opstellen hiervan viel een gebeurtenis voor die in het licht van de volgende feiten niet onvermeld mag blijven. Er waren twee dossiers, enerzijds de brieven door de koning geschreven en de antwoorden hierop en anderzijds wat daarbuiten viel en wat bij secretaris Lopez werd bewaard. Toen er in de Raad van State een probleem rees omtrent het tweede dossier, werd Filips II zeer bezorgd toen bleek dat men inzage zou krijgen van deze brieven „want wat zij bevatten is zeer belangrijk en het ergste zou zijn, dat mensen uit de Nederlanden ze zagen" [75]. Later gaf Filips II bevel alle papieren te verbranden. Hieruit mag blijken hoe de Spanjaarden bij besprekingen en onderhandelingen vaak standpunten innamen die indruisten tegen het belang van de Nederlanden [76]. Wanneer Oranje erin slaagde dergelijke brieven te onderscheppen, kon hij er politieke munt uit slaan!

Op 12 juni 1576 schreef de Spaanse koning dan de door de Raad van State zo verhoopte brief... maar met zo'n ontmoedigende inhoud [77]. Noch de bijeenroeping van de Staten-Generaal, noch de hervatting van de onderhandelingen kon Filips II goedkeuren. Wanneer Karel Filips van Croy, markies van Havré, deze brief van de koning op 30 juli 1576 aanbracht, was de Spaanse Furie van Aalst reeds verleden tijd [78] !

Toen na de overeenkomst van 30 juni de Walen van legeraanvoerder Mondragon op 2 juli 1576 de stad Zierikzee binnentrokken en de Spaanse soldaten zich bij de uitbetaling verongelijkt wisten, gingen zij aan het muiten en trokken via Brabant naar Aalst, waar zij een Spaanse furie deden uitbarsten. De oplossing van dit probleem werd voor de Raad van State een zware taak [79]. Voor de Prins was Zierikzee niet onbelangrijk want het lag tussen Holland

en Zeeland. De overmacht van Oranje ter zee zorgde ervoor dat het verlies van Zierikzee niet zo zwaar viel [80].

De prins had sinds 1572 niets onverlet gelaten om zijn positie in Holland en Zeeland te versterken. Zoals gemeld waren te Dordrecht op 11 juni 1575 de bevoegdheden van de Prins afgebakend ten aanzien van de competentie van de Staten van Holland [81]. In de Unie van Delft (25 april 1576) werd het lot van de twee opstandige provincies nauwer verbonden met dat van de Prins.

In deze periode al wendde Oranje pogingen aan om in de gewesten die het dichtst bij Holland en Zeeland lagen meer bondgenoten voor de gemeenschappelijke zaak te vinden. Met de Staten van Utrecht was men op 3 augustus 1576 klaar om een onverbrekelijk verbond te sluiten [83]. Met lede ogen keek de Raad van State toe, hoe Oranje omstreeks dezelfde tijd brieven schreef „om het land op te ruien" [84]. In de Resolutiën van de Staten van Holland en West-Friesland van 4 oktober 1576 wordt gewag gemaakt van een aanstaande vergadering in Gouda waar met afgevaardigden van Amsterdam, Utrecht, Gelderland en andere steden zou worden onderhandeld „dat de selve steden ende landen met ons vereenight mogen werden" [85]. Ook buiten de XVII Provinciën waren de diplomatieke acties van Oranje belangrijk. Vanuit Parijs werd Filips II op 14 augustus 1576 ingelicht hoe de Prins verder ging met gezanten te sturen naar de Franse hoofdstad [86]. Bij het veertiende artikel van de vrede van Beaulieu werd Oranje hersteld in zijn bezittingen in Frankrijk en men hoopte dat nu vandaar hulp mocht worden verwacht [87]. William Davison en Daniel Rogers waren de belangrijkste correspondenten van de Engelse regering met de Prins in Middelburg in deze periode [88]. Bovendien werden de relaties met de Duitse gebieden goed onderhouden o.a. via graaf Jan van Nassau [89].

Zelfs tijdens de onderhandelingen die leidden tot de Pacificatie van Gent, werd door bemiddeling van Floris van Palland, graaf van Culemborg, geijverd een samenkomst te bereiken van de Staten van Holland met Bommel en de Staten van Gelderland. Enkele dagen ervoor, op 7 oktober 1576, had Oranje ook al een uitnodiging gestuurd naar de Staten van Gelderland om zich onderling in een vast en onverbrekelijk verdrag te verenigen [90].

Wanneer de Staten van Gelderland op de landdag, die op 6 november te Nijmegen begon, tot resoluties komen, lezen wij onder andere dat op 13 november wordt beslist dat men die van Utrecht, Deventer en Groningen zou aanmanen zich eveneens te „uniëren". Nog enkele dagen later, op 21 november, sturen de gedeputeerden van Gelderland vanuit Arnhem aan die van Leeuwarden en Groningen een brief waarbij zij bekend maken zich met de Staten-Generaal te hebben verbonden [91].

Langzaam groeide er eendracht rond de Prins, Holland en Zeeland. Ook in Vlaanderen trachtte de Prins zijn invloed te versterken. Zijn streven naar een garantiestad (liefst Sluis, uiteindelijk Nieuwpoort) in ruil voor geleverde troepenmacht in Vlaanderen omstreeks september-oktober 1576 bewijst dit ten volle [92]. Hetzelfde gold voor Brabant en meer zuiderse provincies. Maar

zoals de Engelse ambassadeur Dr. Thomas Wilson het naar Londen seinde, groeide in het Zuiden oppositie: „*The howse of Croy and the preestes doe hynder most his good procedinges and feare hym*" [93].
In elk geval was de situatie van Oranje zeer sterk geworden. Philips Sidney noteerde eind mei 1577, dat de Prins kon rekenen op Holland, Zeeland, Amsterdam en dat Gelderland, Friesland en Groningen bereid waren hem te volgen [94]. Samenvattend kan men stellen dat voor en tijdens de besprekingen die tot de Pacificatie van Gent leidden, het rebellerend gebied al een sterke partij was. Het zijn wellicht de besprekingen, feiten en contacten rond de Pacificatie van Gent die de eerste stoot hebben gegeven naar de Unie van Utrecht.
Ondertussen was in de meeste gewesten van de Nederlanden langzaam maar zeker een steeds bredere consensus bereikt inzake de gestelde doeleinden. Deze groeiende consensus gaf de Pacificatie-onderhandelingen reëlere kansen op welslagen. De groei van deze ontwikkeling is het vermelden waard [95].
Na de mislukte onderhandelingen van Elbertus Leoninus in januari 1575 schrijft Oranje aan zijn broer dat de steden van Holland en Zeeland „*portent une grande haine aux étrangers, joinct la fermeté et résolution au fait de la religion*" en dat er betere voorwaarden bedongen moeten worden „*tant au regard de la liberté politicque que pour le faict de la conscience*" [96].
Het is vooral het politieke aspect dat op de voorgrond komt in de verschillende machtsgroepen van de Nederlanden. Van meetaf aan was het immers duidelijk dat men de wensen op godsdienstig vlak niet expliciet kon formuleren en dat die problematiek de gewesten zeker niet zou samenbrengen. Wel was de „liberté politique" al in juni 1574 door de Staten-Generaal nader toegelicht [97].
De vijf toen geformuleerde eisen luidden:

1. de koning moet zich voor alle belangrijke zaken laten bijstaan door de ingezetenen van de Nederlanden, zowel inzake het bestuur als wat de verdediging betreft;
2. de Provinciale Staten zelf moeten belast worden met de aanwending van de bedegelden. Aldus zullen de troepen regelmatiger en beter betaald worden;
3. de Nederlanden moeten opnieuw bestuurd worden als ten tijde van de landvoogdes Maria van Hongarije. Aldus moeten de hoge edelen opnieuw als belangrijkste adviseurs en militaire aanvoerders worden aangezocht;
4. de door Alva opgerichte Raad van Beroerten moet worden opgeheven;
5. de koning moet naar de 17 provinciën overkomen en in Spanje moet een Raad voor de Nederlanden worden opgericht.

In juni 1575 kregen de prominenten uit de — Zuidelijke — Nederlanden opnieuw gelegenheid hun wensen te formuleren. Requesens riep te Brussel vele edellieden, bisschoppen en juristen bijeen om hun oordeel uit te spreken over de opportuniteit van nieuwe onderhandelingen met Holland en Zeeland. Deze uitgebreide Raad van Statevergadering nam de gelegenheid te baat om de politieke eisen kenbaar te maken. Opnieuw werden vijf artikelen opgesomd:

1. alle vreemden moeten zich uit de Nederlanden terugtrekken;
2. het moet de Staten-Generaal mogelijk worden gemaakt, volgens de oude voorrechten, alle mogelijke voorstellen te doen betreffende het bestuur van de Nederlanden;
3. die Staten-Generaal zullen vrij mogen vergaderen tijdens een wapenstilstand van enige maanden, terwijl in Holland en Zeeland de katholieken hun godsdienst mogen belijden;
4. de vreemde troepen moeten vertrekken en worden vervangen door Waalse en andere eigen soldaten;
5. de inwoners van Holland en Zeeland mogen in de Nederlandse gewesten verblijven indien ze geen aanstoot geven op godsdienstig gebied; ze zullen door de inquisiteurs niet worden lastig gevallen [98].

Het is bekend dat deze stellingname grotelijks in strijd was met de inzichten van Requesens [99]. Daaruit blijkt dus dat al een breuk was ontstaan tussen de houding van de officiële hoogste gezagsdrager en de grote groep prominenten die — officieel althans — het regime van de Spaanse koning in de Nederlanden hadden te schragen.
De inzichten van Oranje en de eisen van de vertegenwoordigers van de Hollandse edellieden en steden werden in diezelfde periode eveneens vaak geformuleerd. Deze eisen kunnen, volgens H.A. ENNO VAN GELDER, worden herleid tot de volgende vier punten:

1. de vreemdelingen moeten vertrekken uit de Nederlanden;
2. de Staten-Generaal hebben een welomschreven en brede competentie;
3. de oude privileges moeten worden hersteld;
4. de rechten van de gereformeerden moeten verzekerd blijven [100].

Uit deze opsomming blijkt dat drie van de vier desiderata direct verband houden met de politieke constellatie in de Nederlandse gewesten.
Het is merkwaardig hier te constateren dat de pogingen tot onderhandelen tussen koning en landvoogd enerzijds en de prins van Oranje en Holland-Zeeland anderzijds leidden tot een sterkere polarisatie van de standpunten tussen beide partijen maar dat ze evenzeer bijdroegen tot een „nadere unie" van Holland-Zeeland met de andere gewesten uit de Nederlanden. De formulering van de verlangens, wensen, eisen of doeleinden vertoonde een niet zo grote verscheidenheid tussen de beide delen van de Nederlanden. Op bepaalde punten en op bepaalde ogenblikken namen ze een verrassende gelijkwaardigheid of gelijkvormigheid aan.
De inzichten van Oranje, Holland en Zeeland, volgens de geciteerde vier artikelen, werden in de gehele Nederlanden bekend en aandachtig bekeken door de geïnteresseerde machtsgroepen van de buiten Holland en Zeeland gelegen gewesten.
Het staat vast dat de formulering van de rechten van de hervormden het meest de Spaansgezinde kringen heeft afgeschrikt en vele orthodox katholieken of

zelfs gematigden uit het Zuiden heeft afgewend van het Noorden. Maar — men vergete het niet — deze kordate geloofspositie zal ook velen uit de sterker geprotestantiseerde gewesten van het Zuiden beslist niet hebben afgewend van de prins van Oranje [101]. De overige drie artikelen, die betrekking hebben op de politieke toekomst van de Zeventien Provinciën, zullen door velen, — ook door orthodox katholieken en anderen uit het Zuiden — zonder al te veel moeite of zelfs met enthousiasme worden onderschreven.

De publiekrechtelijke onderneming was al lang een voor velen interessante gesprekstof, zowel in de afgescheurde als in de aan Spanje trouw gebleven provincies [102].

Een exacte inhoudsopgave van deze drie overige artikelen opgeven is niet gemakkelijk. Men moet voor ogen houden dat Oranje en Holland en Zeeland steeds de „eigen-belangen" van eigen persoon en eigen gewesten voor ogen hadden en dat ze hun machtspositie met soms kordate formuleringen hadden te schragen en te consolideren. Tevens lijkt het ons zeker dat bepaalde formuleringen ook waren bedoeld om andere gewesten aan te trekken en dat ze én een propagandistisch karakter dragen [103] én voor interpretatie aan gematigde zijde vatbaar waren.

Typisch in dit verband is de opvatting in het Noorden betreffende de competentie van de Provinciale Staten en het daarmee gepaard gaande herstel van de oude privileges en voorrechten. De opbouw van de aloude standenstaat wordt naar voren gebracht door te stellen dat de gewestelijke staten niet alleen de gevraagde belastingen of beden hadden goed te keuren maar dat ze ook bevoegd waren om te beraadslagen over de gewichtige vraagstukken van hun land. Zeker is het niet geoorloofd de eventueel niet goedgekeurde beden door druk of door de wil van de koning toch op te leggen. De aloude privileges, in principe verzekerd door de Blijde Inkomsten, moeten dus opnieuw in hun volle rechtskracht worden aanvaard en door de vorst worden erkend [104].

Met dit alles is de positie en de bevoegdheid van de Staten-Generaal, de coördinerende instelling boven de gewestelijke Provinciale Staten, nauw verbonden. Al geruime tijd was deze instelling in grote mate een verzamelplaats van de Provinciale Staten, d.w.z. de Staten-Generaal hadden meer en meer de beden van de verschillende gewesten van de Nederlanden gezamenlijk besproken en — na advies van de provinciale instellingen — meestal ook goedgekeurd. Onder Karel V was dit vaak het geval maar in de beginfase van de regering van Filips II hadden deze Staten-Generaal meer en meer tegenprestaties van de vorst geëist. Uit de al vermelde wensen bleek dat de meeste gewesten van de Nederlanden nu opteerden voor een grotere bevoegdheid van die Staten-Generaal, vooral nu de centrale instellingen van de vorst bijna uitsluitend werden bezet door trouwe Spaansgezinden of door collaborerende juristen. Velen gingen akkoord met de stelling dat de Staten-Generaal voortaan ook moesten advizeren inzake alle gewichtige, dus vooral politieke en godsdienstige kwesties in de Nederlanden. De vertegenwoordigers uit Holland vonden dit

adviesrecht niet voldoende en schreven: „*Les Estats généraulx, assemblez en l'absence des Espaignolz légittimement et librement... pourront librement adviser l'absence ce que sera duysable à la conservation d'une ferme paix, tranquillité et réunion des provinces, avec bon ordre et police et ce que sera convenable et nécessaire à la rédintégration des privilèges, mis soubz le piedz*" [105]. Het is duidelijk dat dergelijke stellingname door de Spaanse machthebbers niet in overweging kon worden genomen aangezien de prerogatieven van de vorst daarin in grote mate werden verdrongen. Men kan de vraag stellen of deze opvattingen zo ver afstonden van de inzichten van vele vertegenwoordigers uit het Zuiden. De landvoogdij van Alva was men niet vergeten en zelfs de leden van de toch bij de koning aanleunende collaterale raden hadden nooit zo'n autoritaire regeermethodes meegemaakt. De schuld van dit alles werd, in de jaren 1575 en 1576, nu meer dan ooit, toegeschreven aan de verregaande infiltratie van Spaanse raadsheren en militairen.

De eis van het vertrek van de Spanjaarden uit de Nederlanden, het laatste artikel van de vier, kreeg meer en meer een absolute en prioritaire betekenis. In dit verband is een brief van Maximiliaan Vilain, baron van Resseghem, aan de koning zeer verhelderend. Deze raadsheer was in 1576 onder Requesens als raadsheer bij de Raad van State benoemd. De bijzondere passage luidt als volgt: „*Il est aussy besoing de promptement donner quelque ordre au payement des gens de guerre, pour appaiser les mutinez contre lesquels le pays commenche jà à s'armer, et pour éviter les grans dangiers et inconvéniens qui pouldroyent sourdre, tant par l'eslièvement et mutinerie généralle des soldatz que émotions du peuple, qui poulroit causer une confusion généralle en ces païs, et occasion à l'ennemy voisin et armé de tous costez d'y empiéter plus facilement, y joinct le peu de contentement qu'ont plusieurs des estatz, pour la longue foulle et traveilz qu'ilz endurent desdicts soldatz estrangiers, ayants beaucoup des principalles villes et frontières en leur puissance qui rendroit aussi leur foy et altération plus dangereuse.*

La masse et multitude des soldatz entretenue si longtemps en ce païs est beaucoup plus grande que la force et substance du païs ne peult porter, et que n'at samblé de besoing: par quoy, à faulte de payement, passé jà longtamps, la plus grande partye d'iceulx s'est rendue inutile, sans vouloir faire service, et n'ont servy à aultre chose que à ruiner et menger les entrailles du païs, sans monstres ny descompte, et, ce nonobstant, ne veullent riens défalquier de leurs gages entiers, montans à sommes excessives.

La licence du soldat de toutte nation at esté intolérable, et sans y avoir peu donner ordre, à faulte dudict payement: par quoy seroit besoing trouver moyens d'appoincter en raison avecques eulx, et faire casser la plus grande partye desdicts soldatz estrangiers, ou renvoyer là où que le service de Vostre Majesté sembleroit plus requérir, entretenant icy seulement le nécessaire et ce que se polrat payer, se servant le plus que seroit possible des naturelz du païs, tant pour ce qu'ilz cousteront moings, seront plus obéissants et prestz à toutes

BIBL. UNIV. GENT

occasions, sans foulle du païs, qu'ainsy l'argent de leur payement demeurerat au païs" [106].

Men moet voor ogen houden dat de inwoners van de gewesten al lang dit standpunt hadden ingenomen. De steeds weerkerende publiekrechtelijke eis van beheer en bestuur door de „ingezetenen van het land" behoort tot de grondhouding van de onderdanen in de Nederlanden.

Meer dan vroeger had men in het nu volgende „bange" jaar 1576 af te rekenen met vooral militaire Spaanse perikelen en wandaden. Het klimaat werd voor de niet-Spaansgezinden in de Nederlanden — en dit waren er zeer velen — zeer gunstig. Het is niet overdreven te stellen, samen met de Prins van Oranje, dat de wensen van Noord en Zuid op politiek vlak grotendeels samenvielen [107].

Men wilde terug naar de tijd van een door de gewesten gecontroleerde Nederlanden; vooral wilde men terug naar de Zeventien Provinciën zonder Spanjaarden. In de tweede helft van 1576 werd het nog erger. De muitende Spaanse soldaten bedreigden sinds 25 juli 1576 vanuit Aalst de omliggende streken. Brussel lag het dichtst bij en gold voor hen als het rijke gebied waar zij zeker hun soldij zouden vinden. Onderhandelingen met de Spaanse soldaten leverden niets op. Rooftochten werden georganiseerd door deze muiters. In deze omstandigheden begonnen de Staten van Brabant troepen te lichten. Het was een revolutionaire daad, waaraan de Raad van State zijn goedkeuring hechtte op 28 juli 1576 [108].

Meer dan twee jaar wachtte men in de Nederlanden op *„les vrais remèdes"*. Viglius al had er voor gewaarschuwd dat het bleef aanslepen [109]. Granvelle sprak in dezelfde zin [110]. Na de troepenlichtingen in Brabant volgden gelijkaardige maatregelen in Vlaanderen [111]. De Spanjaarden werden door de Raad van State als rebellen uitgeroepen en zij moesten als dusdanig worden behandeld [112]. De *„ingesetenen"* namen het heft meer en meer in eigen handen. In Holland en Zeeland heerste al vreugde om de troebelen in het Zuiden!

De Raad van State die — tot zijn ongenoegen — al meer dan vijf maanden het landsbestuur in handen had, schreef in dit klimaat naar de vorst dat de enige oplossing erin bestond te onderhandelen. Met wapens was niets meer te bereiken. De vreemde troepen moesten weg en alles moest terug in zijn vroegere toestand worden hersteld. Indien Filips II daarmee niet kon instemmen, dan boden zij hun ontslag aan, een waarschuwing die zij in een volgend schrijven voor de putsch hernieuwden [113].

III. DE TOTSTANDKOMING VAN DE PACIFICATIE IN 1576

1. *De historische feiten*

Tijdens een vergadering op 4 september 1576 werd de Raad van State, op bevel van Willem van Hoorne, heer van Heze te Brussel gevangen genomen

door Jacques de Glymes, baljuw van Nijvel en Waals Brabant. Willem van Hoorne zetelde in de Staten van Brabant, maar handelde niet op hun gezag. Volgens de Engelse gezant Thomas Wilson die deze zaak kwam onderzoeken, was de putsch veroorzaakt door het vermoeden van het volk van Brussel en van enkele jonge edelen dat de Spanjaarden uit Aalst van de Raad van State de toelating hadden gekregen om Brussel binnen te vallen [114]. Zeer spoedig na deze staatsgreep werden de Staten-Generaal samengeroepen. De Staten van Brabant hadden besloten zelf een vrede tot stand te brengen met medewerking van de overige Staten.

Vroeger had men zich vaak uitgesproken voor deze samenroeping. Filips II had er zich steeds met klem tegen verzet [115]. In dit geval stellen de Staten van Brabant opnieuw een revolutionaire daad. Op 6 september richtten de Staten van Brabant een brief aan alle gewesten, behalve aan Holland en Zeeland. Op dezelfde dag deden de Staten van Henegouwen hetzelfde. Terwijl de Staten van Brabant een bijeenroeping van de generaliteit der Nederlanden vroegen om „*met elkaar te communiceren*" [116], spraken de Staten van Henegouwen onmiddellijk over het handhaven van de Unie van 1548, inclusief het behoud van de katholieke godsdienst en de trouw aan de koning [117].

Op 8 september 1576 lazen de Staten van Brabant, vanop het stadhuis te Brussel, een uitvoerige verklaring voor waarin het te bereiken doel veel preciezer omschreven was en waarin zij zich nauwer aansloten bij de verklaring van de Staten van Henegouwen [118].

In deze omstandigheden werden door de Staten van Brabant enkele leden van de Raad van State vrijgelaten. Met de niet gevangen leden van de Raad te Brussel (Viglius die ziekelijk thuis was en Aarschot, die toevallig afwezig was op 4 september) konden Karel Filips van Croy, de markies van Havré (pas uit Spanje terug), Arnold Sasbout en Jan Fonck de vergaderingen van de Raad van State hervatten. Deze Raad riep nu eveneens de Staten-Generaal bijeen, zodat deze bijeenkomst een wettig karakter kreeg. Hoewel de Raad van State officieel nog het hoogste gezag vertegenwoordigde, zouden in feite de Staten-Generaal voortaan de regering leiden [119].

Op 20 september werden brieven gestuurd aan de Staten van Artesië, Valencijn, Rijsel, Dowaai, Orchies, Namen, Doornik, het Doornikse, Mechelen en Limburg en het land van Overmaas [120]. Op 22 september werden het Hof van Holland (sinds 1572 in Utrecht), de rentmeesters van beoosten- en bewesten-Schelde, (voorzover dus deze provincies Holland en Zeeland het gezag van de koning nog erkenden), het Hof van Utrecht en de gouverneur van Limburg aangezocht zich bij de Staten-Generaal te voegen. De Raad van State nodigde uit op aanvraag van de Staten van Brabant, maar officieel ging de invitatie uit van de wettige vertegenwoordiger van de koning in de Nederlanden [121].

Al op 22 september was de afvaardiging van de Staten van Vlaanderen in Brussel. Zij had dezelfde dag reeds een samenkomst met de Staten van Brabant op het stadhuis te Brussel [122]. Men zou de komst van de anderen voorlopig

afwachten. Op 24 september waren de afgevaardigden van Henegouwen ter plaatse. Vanaf 25 september beginnen de eerste resolutiën van de vergaderde Staten-Generaal [123].

Op 28 september 1576 werden opnieuw brieven verzonden: aan de gouverneur en het Hof van Gelderland, aan de gouverneur van Overijsel en Lingen, aan de gouverneur van Friesland en Groningen en aan de plaatsvervangende gouverneur en het Hof van Luxemburg [124]. Deze uitnodigingen werden soms verschillende keren herhaald [125].

Bij het arriveren van de afzonderlijke gewesten te Brussel rezen nog problemen in verband met de commissie. De volmachten die de afgevaardigden bij zich hadden werden gecontroleerd en niet steeds voldoende geacht. Dit bracht mee dat die deputatie meer volmachten nodig had en met de achterban opnieuw contacten moest opnemen.

In oktober waren bijna alle deputaties aanwezig. Luxemburg, Limburg, Friesland, Groningen, Overijsel, Lingen, Drente met de Ommelanden daagden niet op maar in de loop van 1576 nam elk van deze gebieden op zijn minst nog contact op met de Staten-Generaal [126]. Alleen Luxemburg, Limburg en Lingen zouden geen afzonderlijk gezantschap voor deze vergadering hebben gestuurd naar de Staten-Generaal [127].

Ondertussen was Willem van Oranje reeds druk in de weer om de onderhandelingen door te zetten. De Prins had na de opstand in Brabant begin september, op de achtste van dezelfde maand, vanuit Middelburg naar de Staten van Holland geschreven met de vraag om twee, drie of meer afgevaardigden te sturen die volmachten zouden krijgen om over de vrede te handelen. Op 12 september werden Jacob van der Does, Willem van Zuylen van Nieveld, Meester Paul Buys en Meester Adriaan van der Myle afgevaardigd om zich bij de Prins te begeven, *„met volkomen last, uytgesondert op 't stuk van de Religie en d'assurantie"* [128].

Dezelfde dag nog werd de instructie van de afgevaardigden die naar de Prins zouden reizen, voorgelezen en vastgelegd. Jacob van den Does werd *„overmidts synen ouderdom"* vrijgesteld van deze reis. Aldus zouden de drie reeds vermelde heren naar de Prins reizen *„met één die de Magistraten van Delf daer toe sullen denomineren"* [129]. Twee dagen later *„is gearresteert de commissie voor de gecommitteerden aen Syne Excellentie"*[130].

Na de vergadering van de Staten van Vlaanderen midden september was Jaak de Boussu, heer van Haussy, op 22 september naar de Prins gezonden, op last van de gouverneur van Vlaanderen en van enkele edelen, om onder bepaalde voorwaarden troepenhulp te vragen [131]. De Prins stond dit toe tegen de belofte van een garantieplaats.

Deze opdracht werd gevolgd door het zeer belangrijke gezantschap van Jan de Mol, heer van Oetingen, die vanwege de Staten-Generaal aan Willem van Oranje ging verklaren, dat de Staten in onderhandeling wilden treden te Brussel onder volgende voorwaarden:

1. dat in geen veranderingen werd voorzien betreffende de godsdienst;
2. dat de verschuldigde gehoorzaamheid aan de koning zou worden gerespecteerd;
3. dat men ondertussen een wapenstilstand zou onderhouden [132].

In zijn antwoord, gedateerd Middelburg, 3 oktober 1576, verklaarde de Prins zich volkomen eens met de drie voorwaarden, maar hij gaf om volgende reden zijn voorkeur aan Gent als ontmoetingsplaats: „*vous priant que ce soit en la ville de Gand à cause que le lieu de Bruxelles ne me semble, pour le présent, estre sans grandes et évidentes difficultez, pour la longueur et dangier des chemins. Surquoy seroit bon et nécessaire que me envoiassiés ung saulf conduict bien ample pour ceulx qui yront par delà, affin que librement et seurement ilz puissent y aller et retourner*" [133].

Jaak de Boussu kreeg op 29 september de opdracht van de Staten-Generaal nogmaals bij de Prins te gaan om nog enkele schikkingen te treffen voor de onderhandelingen [134]. Tenslotte werd ook Jan de Mol op 7 oktober naar de Prins gezonden om de datum (12 oktober) van de eerste bijeenkomst mee te delen, om de prins als garantieplaats het Sas van Gent voor te stellen en om vrijgeleidebrieven aan te kondigen [135]. De Prins stelt hierop zijn voorkeur voor Sluis als garantie weer voorop, en vraagt om zekerheid over een aantal steden in Holland die nog onder de macht van de koning staan, vooraleer de wapenstilstand zou ingaan [136].

Ondertussen werkte men verder aan de deputaties. Op 4 oktober werden te Middelburg volgende personen als afgevaardigden voorgesteld [137]: Arend van Dorp [138] als oud-gouverneur van Zierikzee en die Zeeland bij de besprekingen te Breda had vertegenwoordigd, Andries Jacobszoon de Jonghe [139], burgemeester van Middelburg, Meester Pieter De Rycke [140], geboren Gentenaar, baljuw van Vlissingen en Meester Antoon van der Zickele, jaren lang stadssecretaris van Vlissingen [141] en nu aangeduid als „*Raedt van Zeelant*", d.w.z. dat hij na de inneming van Middelburg door Willem van Oranje was opgenomen in het toen ingestelde college van de drie gouverneurs en de Raden [142]. Uit deze vier kandidaten zou de Prins, zo verwachtte men, er twee kiezen. Uiteindelijk zijn deze vier personen allemaal afgevaardigd samen met de vier, door de Staten van Holland gestuurd. Filips van Marnix, heer van Sint Aldegonde, de vijfde deelnemer aan de besprekingen te Breda, werd ook nog in de delegatie opgenomen.

Op 5 oktober werd te Brussel de volledige afvaardiging aangesteld [143]. Uiteraard had niemand hiervan deelgenomen aan de besprekingen te Breda.

Op 10 oktober werden te Brussel de commissiebrieven van de afgevaardigden van de Staten-Generaal afgewerkt [144]. De volgende dag waren de paspoorten klaar voor de afgevaardigden van de Prins, Holland en Zeeland [145]. In Middelburg werd op 12 oktober de commissiebrief vanwege Zeeland opgesteld [146]. Op 14 september was al een zelfde document vanwege Holland klaargemaakt, zoals reeds werd aangegeven.

Op 13 oktober werd de commissiebrief in orde gebracht voor de secretaris van de afgevaardigden die de Pacificatievergadering zou bijwonen [147]; op dezelfde dag keurde men vanwege de Staten van Zeeland de reis van hun afgevaardigden goed [148]. Men stemde ermee in dat Mr. Anthonius van der Zickelen, raadsheer van Zeeland, en Mr. Jan van de Warcke, pensionaris van Middelburg, met hun collega's van Holland zouden spreken over hun commissiebrief en dat zij op basis daarvan hun commissie zouden opstellen [149].
Om de sfeer te Brussel midden oktober te schetsen laten wij Nicasius de Sille, pensionaris van de Stad Namen, aan het woord. Op 16 oktober noteert hij in een postscriptum van zijn brief aan burgemeester en schepenen van de stad Namen *„L'on besoigne icy en toute diligence continuellement sans mesmes espargnier festes ou dimences. La paix (que Dieu avance) est en tresbon train de tant que par replicque de nostre part et messeigneurs dudict conseil d'estat est satisfaict a tous poinctz du seigneur prince d'Oranges, lequel a descouvert terribles lettres venans d'Espaigne, dont y en a deux du roy nostre sire et en serez cy apres messeigneurs participans"* [150].
Op 17 oktober vertrokken de afgevaardigden uit Middelburg [151]. De volgende dag kwamen zij 's namiddags aan in Gent. Met hun schepen waren zij via de Sassevaart in Gent tot aan de Hoofdbrug [152] gevaren en daar stapten zij aan land. Zij logeerden in de Burgstraat [153] en aten bij meester Michiel de Backer, advocaat in de Raad van Vlaanderen, die in dezelfde straat woonde en die in de voorbije maanden contact had gehad met de Prins [155].
Op 17 oktober waren de afgevaardigden van de Staten-Generaal uit Brussel vertrokken. Bij de aankomst van hun „noordelijke" collega's waren zij reeds in Gent [156]. Zij logeerden in de Scheldestraat [157]. In deze straat lag toen een belangrijk goed van Sint-Baafs, waar Viglius vaak logeerde als hij te Gent vertoefde. Viglius had er in 1571 verbouwingswerken laten uitvoeren en had het nog uitgebreid door een belendend huis op te kopen en bij het huis van Sint-Baafs te laten aansluiten [158]. Wanneer men bedenkt dat zijn neef Bucho Aytta bijna was afgevaardigd vanwege de clerus van Vlaanderen, lijkt het verklaarbaar dat de afvaardiging precies dáár haar intrek nam.
Op 19 oktober kwamen de twee gezantschappen *"tscepenhuyse... op den callacisoldere daer tacoert vanden lande ghedaen was boven scepene cammere"* [159]. Uit de stadsrekeningen weten wij, dat Jan van Keercvoorde, concierge van het schepenhuis van de Keure, 20 pond groten Vlaams ontving, omdat hij zorgde voor het hout en het (kaars-)licht zowel voor de vergadering van de Vier Leden *„omme te voorsiene jeghens de hoochmoedicheyt vanden Spaengiaerden int casteel"* [160]. Volgens de kroniekschrijver vergaderden zij daar de eerste dag drie uur lang. Op 20 oktober en volgende dagen tot 28 oktober, vergaderden zij 's voormiddags en 's middags telkens drie uur [161].
Ofschoon wij uit de commissiebrieven weten dat Jan de Pennants [162] werd aangesteld als secretaris van de afgevaardigden, is het eerste ontwerp van de Pacificatie het werk van het raadslid uit de Raad van Vlaanderen, met name

Pieter de Bevere [163]. Op 28 oktober rond de middag was een akkoord bereikt [164].

Ondertussen waren de deputatieleden druk in de weer om rapport uit te brengen aan de afgevaardigden van de Staten-Generaal te Brussel en aan de Prins te Middelburg. Voor de verbinding Brussel-Gent waren kredieten uitgetrokken om een snelle koerierdienst — die Aalst moest vermijden! — in te schakelen [165]. Een deel van de beide briefwisselingen is verspreid bewaard gebleven. Uit de briefwisseling van de afgevaardigden te Gent en de Staten-Generaal blijkt, dat het lastigste probleem — geen verrassing — het godsdienstvraagstuk was. In een eerste brief schrijven de afgevaardigden te Gent op 20 oktober over het begin van de besprekingen [166]. Zij hebben het over onderschepte brieven vanuit Gent van 22, 23 en 25 oktober blijkt dat de besprekingen des-Spaansgezinden worden er in een slecht daglicht geplaatst. Verdachtmaking ten opzichte van Aarschot, de graaf van Everstein, de heer van Champagney en anderen kunnen alleen kwaad bloed zetten tegen de Spanjaarden. Uit brieven, door afgevaardigden van de Prins meegebracht. De koning en de tijds te Breda aangevat, nu te Gent worden hernomen [167]. Er zijn weinig problemen aangaande de volgende punten: terugtrekking van de Spanjaarden, vergadering van de Staten-Generaal (die in Breda wel op weerstand stuitten), de amnestiemaatregelen, het herstel van de privileges en goederen, zowel kerkelijk als wereldlijk. Het enige lastige punt, nl. hoe de hervormden zich in Holland en Zeeland moeten gedragen, blijft wachten op een beslissing. Hierbij sluit het probleem aan hoe men zich zal gedragen tegenover diegenen die in Holland en Zeeland katholiek willen blijven. Een uiteindelijke beslissing verwacht men van de Staten-Generaal. Ook zullen de Staten-Generaal die later zullen bijeenkomen, moeten beslissen of de gereformeerden van Holland en Zeeland in de XVII Provinciën mogen blijven of het land moeten verlaten? Een ander punt is minder gemakkelijk: wat zal er gebeuren met steden uit Holland en Zeeland die nog niet zijn aangesloten bij de Unie en waarvan een aanval kan worden verwacht [168]?

Op 27 oktober komen de drie voornoemde brieven in Brussel ter bestemming. Er was een kopie bijgevoegd van de commissiebrief der afgevaardigden van de Prins, Holland en Zeeland, samen met een nota. In die nota waren twee punten verwerkt door deze afgevaardigden, nl. welke ontvangst men Don Juan zou voorbereiden en verder de opschorting van het probleem van de uitoefening van de katholieke godsdienst in Holland en Zeeland tot na de Pacificatie. Na deliberatie over het godsdienstprobleem vonden de Staten-Generaal dat hun afgevaardigden er best aan deden om *„bien passer et glisser ce point, encoires que plusieurs le trouvoient assez dur, espérant que de brief par la déclaration des estatz généraulx le tout sera redressé"* [169].

Dezelfde dag waarop het antwoord naar de deputatie te Gent vanwege de Staten-Generaal uit Brussel vertrok (28 oktober), werd uit Gent een brief verstuurd waarin melding werd gemaakt van het einde der onderhandelingen,

van de beslissing van de Staten van Vlaanderen om Nieuwpoort aan de prins af te staan en van een brief van Jeronimo de Roda aan de gouverneur van Breda [170].

De briefwisseling van de afgevaardigden van de Prins begint met een brief van Oranje van 22 oktober. De eerste brief van zijn afgevaardigden ging verloren [171]. De Prins is er nieuwsgierig, hoe de commissie van zijn afgevaardigden is ontvangen. Hij maakt zich ook zorgen over Sluis, dat hij als veiligheidsplaats hoopt te krijgen. Hij geeft verder inlichtingen over de toestand in 's-Hertogenbosch en Zierikzee [172]. Een tweede brief is blijkbaar ook verloren gegaan. In een derde wordt één punt aangeraakt, dat later artikel 11 wordt, en dat handelt over de goederen van Brederode. Verder is opnieuw de garantie (Sluis) aan de beurt [173]. In een vierde brief waarschuwt de Prins dat hij vreest dat de onderhandelingen niet eerlijk verlopen, omdat zovele punten blijven aanslepen [174]. Op 29 oktober wijst de Prins er in een vijfde brief op, dat hij verlangt dat alle Staten der provincies en alle steden en gemeenten, binnen drie weken na het bereikte akkoord, de Pacificatie zouden bevestigen met de belofte de artikels ervan na te leven. In dezelfde brief verwijst Oranje naar de brief van zijn afgevaardigden, waarin zij hem het bereikte akkoord meedelen [175].

Na de overeenkomst van zondag 28 oktober 1576 verspreidde zich snel het bericht van het bereikte akkoord. Het volk was zeer verheugd. De abt van de St.-Pietersabdij te Gent liet de klokken een tijdje luiden [176]. Dit was niet zonder gevaar want vanuit het Spanjaardenkasteel was men in staat om de abdij te treffen [177]. Pas na de val van het kasteel zou men het op 11 november aandurven alle klokken van de stad te luiden [178].

Op 28 oktober 1576 schreef Mathieu Moulart naar de Staten van Henegouwen een geruststellende brief, waarin hij hen inlichtte over de bereikte resultaten. Maximiliaan Morillon lichtte — op basis van deze brief — kardinaal Granvelle, die toen in Rome zat, op even geruststellende wijze in [179].

Vanuit Gent werden Elbertus Leoninus en Karel van Gavre, heer van Fresin, naar Brussel gestuurd om de resultaten van de onderhandelingen mee te delen. Op 31 oktober komen ze in Brussel aan [180]. Dezelfde dag nog werden de artikelen gelezen en overwogen maar er werd niets beslist. Dezelfde dag ook werd te Brussel een processie gehouden, waarin o.a. de Raad van State, de Raad van Financiën en de Staten-Generaal opstapten *„pour semblablement, prier dieu pour la paix"* [181].

Op Allerheiligen, een verplichte feestdag, werden de activiteiten geschorst. Op Allerzielen werden de artikelen opnieuw gelezen. Alle artikelen werden met algemene instemming door de Staten-Generaal aangenomen. Volgens Laurent Metsius, bisschop van 's-Hertogenbosch en afgevaardigde van de clerus in de Staten van Brabant gebeurde dit onder bedreiging dat het gewone volk, dat op de markt te Brussel verzameld was, zou toeslaan wanneer de goedkeuring der artikelen niet volgde [182].

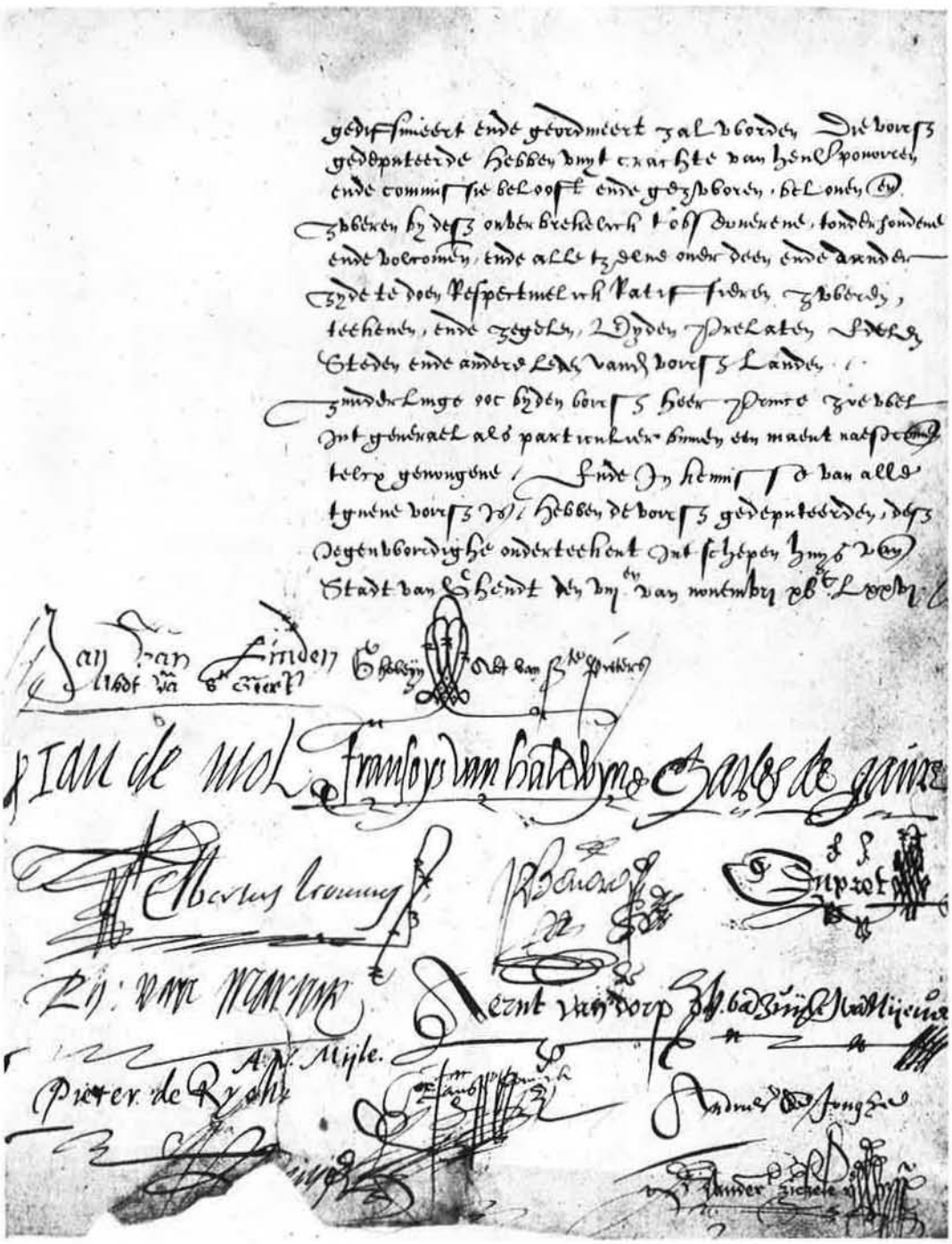

Laatste bladzijde van de Pacificatie van Gent met de handtekeningen van de gedeputeerde commissarissen *(Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, Holland, „Bruine Kastje", nr. 25)*.

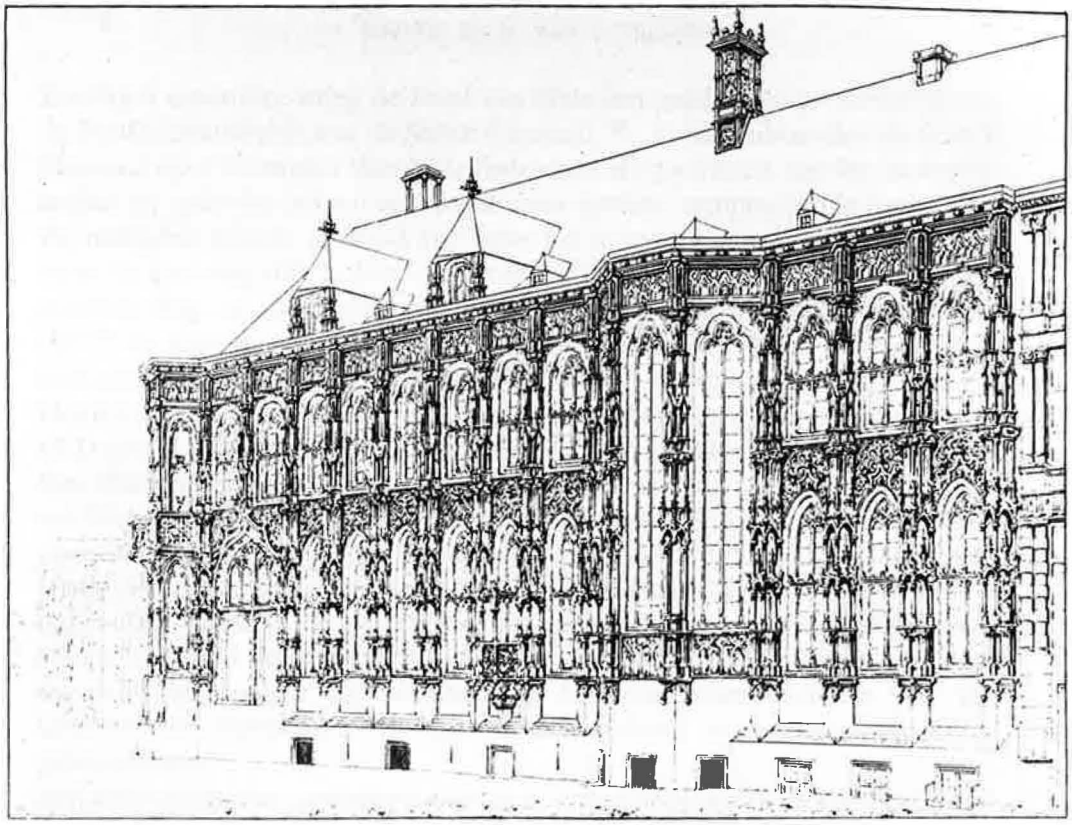

De gotische gevel van het Gentse stadhuis. Anonieme litho in het stadsarchief van Gent, Atlas Goetgebuur.
De onderhandelingen die geleid hebben tot de Pacificatie van Gent werden waarschijnlijk gevoerd op de collatiezolder en een samenvatting van het verdrag werd op 8 november 1576 waarschijnlijk afgekondigd van het balkonnetje op de hoek.

Zondag 4 november vroeg de Raad van State een geschreven goedkeuring van de Pacificatieartikelen aan de Staten-Generaal [183]. Aldus verklaarden de Staten-Generaal op 5 november dat de artikelen van de pacificatie werden aanvaard, omdat zij geschikt waren en omdat men grotere rampen wilde vermijden. Zij nodigden meteen de Raad van State uit ze aan te nemen, te bekrachtigen en ze zo snel mogelijk te laten publiceren [184]. In de Raad van State heeft men dezelfde dag, op 5 november 1576 dus, zeer voorzichtig *„tant qu'en eulx est"* [185] en argwanend *„considéré qu'il y a entre lesdicts articles quelques ungs bien considérables"* de pacificatie bevestigd [186].

Hoewel de meeste auteurs beweren dat de ondertekening van de Pacificatie (8.11.1576) door de Spaanse furie (4.11.1576) werd versneld, kunnen wij aan deze gebeurtenis slechts een secundaire betekenis toekennen. De Raad van State zat reeds een paar maanden zo sterk onder druk, dat zijn leden in de gegeven omstandigheden niet voldoende gezag hadden om zich te verzetten tegen de aanvaarding van de Pacificatie. De Spaanse furie te Antwerpen is ongetwijfeld olie op de golven van de belangrijkste eis die in de Pacificatie verwerkt zit: de verdrijving van de Spanjaarden uit de Nederlanden. *„Post hoc ergo propter hoc"* is hier duidelijk het syllogisme, waardoor heel wat historici zich lieten verleiden een causaal verband te leggen tussen beide gebeurtenissen.

Een ander probleem met betrekking tot de bekrachtiging van de Pacificatie kan men onderkennen in de komst van Don Juan. Hij was op 3 november in Luxemburg aangekomen; sinds een paar weken verwachtte men zijn aankomst [187]. Men zou kunnen beweren, dat de Raad van State de bedoeling had de ondertekening te laten aanslepen, opdat hij zich, na de aankomst van Don Juan, van zijn tussentijdse opdracht kon ontslagen achten. In elk geval gebeurde de ratificatie van de Pacificatie van Gent door de Raad van State op 5 november. Op 6 november 's morgens werd te Brussel de brief ontvangen waarin Don Juan op 4 november vanuit Luxemburg zijn aankomst meldde [188].

Op 5 november 1576 keuren de Staten-Generaal alle artikels goed die door hun afgevaardigden zijn besproken. Zij geven de onderhandelaars volmacht om over te gaan tot de ondertekening van de Pacificatie, het zweren van de eed en het zegelen in naam van de Staten. In deze goedkeuring hadden volgende provincies hun aandeel gehad: Brabant, Vlaanderen, Artesië, Henegouwen, Valencijn, Rijsel, Dowaai, Orchies, Namen, Doornik en het Doornikse, Utrecht en Mechelen. Het zijn deze gebieden die binnen de gestelde termijn de volmacht hadden gekregen zich aan te sluiten bij de Staten-Generaal! Wie waren dan de afwezigen en de telaatkomers: Luxemburg, Gelderland, Zutfen, Overijsel, Friesland, Groningen, Ommelanden, Drente, Lingen, Limburg [189]. Volledigheidshalve moeten wij hier ook de zending signaleren van Jean Carondelet, heer van Potelles, naar het Vrijgraafschap Bourgondië. Een solidariteitsteken vanwege Bourgondië is er niet geweest. Maar de Staten-Generaal hebben ook dit gebied niet vergeten [190].

Op 7 november 1576 schrijft Antoine Aubron, pensionaris van de stad Sint-Omaars, aan de heren in Atrecht die er de drie staten van Artesië vertegenwoordigden: *„Au regard de la pais avecq le prince d'Orenge, elle a esté conclude et accordée par les commis estans a Gand, et le jour davanthier aggréé et ratiffiée par tous les deputez des estatz, comme par ceulx du conseil d'estat de sa majesté, tellement que le seigneur de Frezin et docteur Leoninus, sont partis le jourdhier pour ledict Gand, a leffect de signer, sceller, jurer et faire publier ladicte paix"* [191].

Op 8 november 1576, een donderdag, werd de Pacificatie te Gent in het schepenhuis ondertekend. In welke zaal weet men niet precies [192]. Op dit ogenblik is slechts één origineel van de Pacificatie bewaard. Het bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage en is in het Nederlands gesteld [193]. Men zou verwachten dat er tweemaal negen handtekeningen voorkomen. Dit is niet het geval. Mathieu Moulart, afgevaardigde vanwege de Staten van Henegouwen (clerus) ondertekende niet. Dit stelt een nieuw probleem, vermits de afwezigheid van deze handtekening tot dusver nooit werd opgemerkt, en Moulart één der promotoren van de Unie van Atrecht zou worden! Allerlei veronderstellingen zijn mogelijk. De meest onschuldige verklaring ligt vervat in de toen vaak voorkomende formulering in de commissiebrief die de Staten-Generaal te Brussel op 10 oktober aan de onderhandelaars te Gent meegaven. Daar werd gestipuleerd dat de negen afgevaardigden samen, of zes van hen, volmacht kregen om te onderhandelen en om te bekrachtigen wat was overeengekomen [194]. Voor de afgevaardigden vanwege de Prins, Holland en Zeeland, was deze restrictie niet opgenomen.

2. *De Pacificatie-artikelen*

Laten wij nu de inhoud van deze 25 artikelen even nader bekijken [195].

— In art. 1 wordt een algemeen pardon afgekondigd, een amnestie zonder beperkingen. Vroeger, namelijk in 1569 en in 1574, had men lijsten opgesteld van diegenen die uit het pardon waren gesloten [196]. In Breda was men destijds reeds tot overeenstemming gekomen over art. 1 [197].

— Art. 2 betreft het sluiten van een vrede om de Spanjaarden uit de Nederlanden te laten vertrekken. Dit punt was in Breda betwist, maar ondertussen had Filips II hierover ook reeds zijn instemming gegeven [198].

— In art. 3 wordt de bijeenroeping van de Staten-Generaal in het vooruitzicht gesteld. Filips van Marnix omschrijft deze Staten-Generaal-vergadering als volgt: *„l'assemblée libre et solemnelle des estatz generaulx, selon l'ancienne coustume et usance des pays de par deçà, (où) la pluralité des voix n'y sert de rien (et où) l'une province ne peult estre préjudiciée par les aultres, non plus qu'aux moiens généraulx des contributions ou aydes, où une chascune province faict son rapport et a sa voix libre"* [199]. Deze opvatting verschilt duidelijk van die van de katholieke provincies waar men hoopte Holland en Zeeland

door stemming te dwingen tot de oude godsdienst terug te keren! Men stelde hier geen ultieme datum voor de samenroeping, zoals in Frankrijk bij de vrede van Beaulieu (waar de Staten binnen zes maanden moesten vergaderen, wat dan ook gebeurde te Blois) [200]. Verder werd in art. 3 nog gewag gemaakt van de teruggave van versterkingen, geschut en schepen, die sinds het begin van de Opstand waren vervreemd. Op de besprekingen te Geertruidenberg in mei 1577 waren er klachten dat Holland en Zeeland geschut smolten om zo de wapens van Filips II te kunnen wegwerken [201].

— In art. 4 zitten twee elementen verwerkt: enerzijds het gegeven dat voortaan iedereen overal mag verblijven en reizen. Dit impliceerde dat men zonder problemen van de ene provincie naar de andere kon trekken. Vooral voor de handel was dit gunstig vermits sinds enkele jaren speciale licentgelden betaald worden, voor wat genoemd werd „de handel op de vijand" [202].

Anderzijds was er het feit dat inbreuk op de openbare rust ter wille van het katholieke geloof, verboden was. Daartegen is wellicht het grootste aantal vergrijpen te noteren. Vaak richt de benadeelde partij zich rechtstreeks tot Oranje. Bij elke oprichting van een comité van XVIII of van een calvinistische republiek wordt art. 4 geweld aangedaan. Maar ook wanneer iemand bij een „processie generaal" zijn hoofddeksel niet afneemt bij het voorbijtrekken van het H. Sacrament, wordt voortaan de Pacificatie ingeroepen om de schuldige te laten veroordelen [203].

— In art. 5 wordt de vervolging op basis van plakkaten tegen de ketters en op basis van de criminele ordonnantie van Alva in de toekomst opgeschort. Hier wordt opnieuw verwezen naar de vergadering van de Staten-Generaal die de beslissing zullen treffen inzake de uitvoering van de ordonnanties. Ondertussen is inquisitie-activiteit uit den boze.

— Art. 6 handelt over de publiekrechtelijke positie van Willem van Oranje [204]. Opnieuw gaat het maar om een voorlopige regeling. Het vage begrip „en andere geassocieerde plaatsen" stelt de Prins in staat de gebieden van Holland en Zeeland die nog onder Filips II staan, te laten aansluiten.

— Art. 7 handelt over de satisfactie d.w.z. over de voorwaarden waarop inwoners van gebieden onder de macht van de vorst bereid waren Willem van Oranje opnieuw als stadhouder te aanvaarden. Bekende voorbeelden van satisfactie zijn o.a. Muiden (1.1.1577) [205], Haarlem (22.1.1577 Veere) [206], Weesp (29.1.1577) [207], Schoonhoven (20.2.1577 Middelburg) [208], Goes (22.3.1577 Middelburg) [209], Tolen (17.4.1577 Dordrecht) [210], Utrecht (9.10.1577 Brussel) [211], Heusden (3.12.1577 Antwerpen) [212], Amsterdam (8.2.1578 's-Gravenhage) [213]. Tenslotte verwijzen wij nog naar de satisfactie van Amersfoort [214].

— In art. 8 wordt gestipuleerd dat een voorafgaande goedkeuring van de stadhouder is vereist om plakkaten, mandementen, provisies en exploten ten uitvoer te leggen. Dit artikel is maar voorlopig beweert de Raad van State

die het moest onderzoeken; geenszins wordt het gezag van de vorst benadeeld ter wille van de eindclausule, waarin dit gezag formeel blijft erkend [215].

— Over de art. 9-12 had men in Breda al een akkoord bereikt [216]. Het negende artikel handelt over de vrijlating van gevangenen vanwege de Opstand. Een typisch geval was Maximiliaan van Hennin, graaf van Boussu, de Spaansgezinde gouverneur van Utrecht; hij werd gevangen genomen als admiraal in de zeeslag bij Hoorn (1573) en naar die stad Hoorn gevoerd, waar hij bleef tot de Pacificatie van Gent [217]. Het tiende artikel heeft betrekking op het herstel van goederen en op het eerherstel van gelijk wie schade ondervond van de Opstand. Processen zullen hier nietig worden verklaard en geschrapt in de registers. In het elfde artikel gaat het speciaal over de goederen van Hendrik van Brederode. Zijn weduwe Amelia van Nieuwenaar was hertrouwd met Frederik III, keurvorst van de Rijn [218]. Het twaalfde artikel tenslotte was afgestemd op Filips Willem van Nassau, graaf van Buren, zoon van Willem van Oranje. Deze was op bevel van Alva weggebracht naar Spanje waar hij nu verbleef [219].

— Volgens art. 13 moesten alle beelden die aan Alva herinnerden en die door hem waren opgericht, worden neergehaald. Het gaat hier niet om het standbeeld dat Alva in 1571 voor zichzelf liet oprichten in de Antwerpse citadel; dit was reeds neergehaald ten tijde van Requesens. Wel gaat het om een voorbeeld zoals meegedeeld door don Diego de Çuñiga, ambassadeur van Filips II in Parijs. Deze schrijft op 14 november 1576 dat de inwoners van Brussel zo woedend waren dat ze zich keerden tegen het gedenkteken op de plaats van het huis van Floris van Pallant, heer van Culemborg, naast het Egmontpaleis te Brussel, waar Alva een standbeeld had laten plaatsen ter herinnering aan het beraamde complot. De Brusselaars sloegen het in duizend stukken en zegden dat wanneer Alva daar was geweest, zij met hem hetzelfde zouden hebben gedaan [220].

— De art. 14 tot en met 25, uitgezonderd art. 21, worden door de Raad van State als minder belangrijk gezien. De Raad meent dat deze artikelen „*concernent en partie personnes particulieres et privez*" en verder „*sont chose que ordinairement se meuvent quand ce vient à traicter et faire accord de paix pour respect du repos, bien et tranquillité publicque et si en aulcuns d'iceulx articles quelque difficulté chiet à l'endroict des biens venduz et aliénez etc., seront à ce deputez commissaires en chascune province*" [221]. Art. 14 handelt over achterstallige interesten die nog geïnd kunnen worden, en over die welke niet meer teruggenomen kunnen worden (art. 15). In art. 16 wordt men vrij verklaard van lasten op goederen, waarvan men door de Opstand niet heeft kunnen genieten, terwijl men geen restitutie kan verkrijgen op meubelen en onroerende goederen (art. 17). Hoe men geconfisceerde goederen terug in bezit kan nemen, wordt in art. 18 aangeduid. Speciale commissarissen zullen zich met de moeilijke gevallen bezighouden. Het betreft hier voornamelijk personen die werden veroordeeld door de Raad van Beroerten en waarvan de lijst der ver-

oordeelden goed is bekend [222]. De goederen van de graaf van Hoorne, van Antoon van Stralen en van duizenden anderen, worden hier in aanmerking genomen. In art. 19 wordt aangekondigd dat — eveneens door commissarissen — de geschillen in verband met achterstallige renten onderzocht zouden worden. Kerkelijke instellingen met goederen buiten Holland en Zeeland, zullen hun eigendommen terug bezitten zoals vroeger (art. 20). Geestelijken en kerkelijke instellingen die hun goederen in Holland en Zeeland in de steek lieten, krijgen ofwel een redelijk alimentatiegeld of zullen opnieuw hun goederen kunnen genieten (art. 21). Tegen dit artikel had de Raad van State een apart bezwaar. Filips II zou erdoor benadeeld zijn in zijn prerogatieven als heer der amortisaties. Omdat ook dit artikel slechts voorlopig was, kon men niet zwaar tillen aan het nadeel [223]. Erfenissen, schenkingen en andere beschikkingen, waardoor de rechtmatige bezitters zijn benadeeld, worden eveneens nietig verklaard (art. 22). Op de munt — in Holland en Zeeland ver boven de waarde gezet — zal men een eenparige voet trachten te bepalen (art. 23) [224]. De twee expeditietochten door Willem van Oranje georganiseerd onder Alva (1568 en 1572), zullen zo mogelijk door de hele Nederlanden worden betaald (art. 24). Filips van Marnix nam dit punt zeer ter harte [225].
— In het 25ste en laatste artikel wordt vermeld, dat wie geen aanhanger is van de „Pacificatie" geen voordelen van die overeenkomst zal genieten. Een slotopmerking is belangrijk voor de afgevaardigden die de Pacificatie op 8 november 1576 moesten ondertekenen; ook was dit belangrijk voor de ratificatie door de Staten van elk land afzonderlijk.
De Raad van State gaf in zijn advies aan Don Juan nog de volgende kommentaar: *„ce qui a esté faict, est faict selon la nécessité du temps et occurences présentes desdictes affaires en divers endroictz et pour parvenir à éviter plus grandz inconveniens, (comme dict est) et qu'il estoit plus expédient de ainsy le faire, que de mectre le pays en plus grand hasard et péril, et que au surplus n'est que à espérer que bonne résolution des estatz generaulx se donnera sur tout ce que se pourroit représenter de scrupul et aultrement"* [226].

3. *De reacties na de afkondiging*

Na de bondige omschrijving van de Pacificatie-artikelen gaan wij de reacties op dit akkoord na. Bij zo'n onderzoek kan en moet met vele factoren rekening worden gehouden. In Holland is men in september zeer verheugd te vernemen dat Brabant en andere provincies een hardere koers varen [227]. Bij het begin van oktober heerst er reeds in bepaalde kringen een sfeer alsof al een akkoord is bereikt [228].
Wanneer dan de overeenkomst op zondag 28 oktober 1576 wordt bereikt, verspreidt dit nieuws zich als een lopend vuur. Op 31 oktober leest men b.v. te Leiden al het bericht af dat de vrede is bereikt [229]. Als de publicatie van de Pacificatie op 8 november 1576 plaats heeft, geeft dit opnieuw aanleiding

tot vreugde-uitingen. Tenslotte moeten wij rekening houden met de publikaties in de afzonderlijke steden en gewesten, hetgeen bijvoorbeeld voor Groningen slechts eind december gebeurt [230]. Al deze data of perioden kunnen aanleiding geven tot vreugde of ontstemming en men zou voor elke streek, voor elke bevolkingsgroep, deze uitingen en hun verklaring moeten kennen.

Voor het vastleggen van de reacties ten aanzien van de Pacificatie kan men ook veel voordeel doen met de resultaten van een enquête, door de Raad van State in de Nederlanden ingesteld. Hierin werd aan verschillende justitieraden, maar ook aan afzonderlijke heren en functionarissen voor het afsluiten van de Pacificatie van Gent gevraagd, openhartig hun houding te bepalen ten opzichte van een pacificatie (d.w.z. een bestand, een vrede, een wapenstilstand), de verdrijving van de Spanjaarden en de dienst van de koning [231]. De voorlopige resultaten worden hier bekend gemaakt. Hoofdzakelijk komt de informatie uit het Zuiden van de Nederlanden. De Staten-Generaal richtten aan een aantal betrokkenen een brief met een begeleidend schrijven van de Raad van State. Het antwoord werd steeds teruggestuurd naar de Raad van State. Daarbij mag worden aangestipt dat velen de vraag aanzagen als een aanval op de persoonlijke integriteit.

Walerand de Tilly schrijft op 23 november 1576 uit Broekburg, dat hij bereid is de Staten-Generaal de verschuldigde gehoorzaamheid te betuigen „*comme tousiours ay faict en toutes conferences signamment avec les seigneurs des deulx magistratz et colleges de ceste ville et chastellenie*" [232].

Jehan de Bergues is als het ware verontwaardigd over de vraag of hij trouw is aan de koning. Overigens vraagt hij niet anders dan dat er vrede komt en dat de Spanjaarden eruit worden gegooid. Zijn antwoord is gedateerd Atrecht 23 november [233]. Louis de la Plancque antwoordt dezelfde dag eveneens uit Atrecht, maar veel duidelijker. Pacificatie van Holland en Zeeland betekende voor hem de terugkeer van deze gebieden tot het onderhouden van het H. Katholieke Roomse geloof. Verder was hij altijd trouw aan de vorst. Wat de verdrijving van Spanjaarden betreft, is het voor hem evident dat die bereikt moet worden [234].

Philippe de Beaufort antwoordt eveneens op 23 november vanuit Atrecht. Hij antwoordt in dezelfde zin als Louis de la Plancque en verwondert zich erover, waarom hij en vijf of zes andere edelmannen ter plaatse een dergelijk schrijven ontvangen. Hij uit het vermoeden dat men hem vals heeft beschuldigd en wil graag, via de man die het antwoord brengt, een geruststellende nota ontvangen [235].

Uit Rijsel antwoordde J. de la Goue op 23 november vanwege de kapiteinen, luitenant en soldaten van het kasteel aldaar „*que nostre intention est de nous conformer a tout ce que voz seigneuries adviseront et ordonneront avecq eulx pour avoir la paix et de faire sortir les Espaignolz hors des pays de pardecha pour obvier quilz ne se nourissent et maintiennent a tousiours comme ils pretendent la guerre...*" [236].

Uit Ariën (Aire) antwoordden Jean de Morbecque, J. Omont, J. Lefebvre en nog enkele anderen, op 19 november, dat zij zich volledig schikten naar de verlangens van de Staten. De Spanjaarden moeten vertrekken en Holland en Zeeland moeten tot gehoorzaamheid worden gedwongen [237].

Vanwege de justitieraden vonden wij slechts één antwoord. De Raad van Vlaanderen antwoordde positief op de drie vragen [238]. Tenslotte werd vanwege de Raad van State op bevel van de hertog van Aarschot gevraagd, dat de edellieden, officieren en andere belangrijke prominenten uit het graafschap Namen hun mening zouden formuleren, omdat zij het eerste schrijven niet hadden beantwoord. Het antwoord op deze vraag werd evenmin teruggevonden [239].

Zoals de provincies werden aangeschreven door de Staten-Generaal met een legitimerend schrijven van de Raad van State, zo ook hebben de Staten-Generaal zich speciaal ingespannen om zich de goedkeuring te verzekeren van een aantal invloedrijke figuren en instanties. Keren wij nu terug naar de reacties na de Pacificatie.

Oranje schreef in zijn Apologie, dat de Pacificatie van Gent was bereikt en besloten *„met so grooter blijdschap ende vernoeghinghe des volcks van alle de provincien in ghemeene ende van elke in 't besonderen, dat bij mans ghedincken die ghelijcke niet en is ghehoort worden"* [240]. Dit optimistisch beeld zou gekoppeld kunnen worden aan meer pessimistische indrukken. Bovendien blijkt dat men in de tijd niet steeds wist wie wel en wie niet in de vreugde had gedeeld.

Daarom is het nodig in elk van de XVII Provinciën even te peilen naar de reacties. In Luxemburg sloot men er zich niet bij aan. Men was er ontstemd over de gevangenneming van Pieter Ernst, graaf van Mansfeld [241]. Het feit dat Don Juan zich naar Luxemburg begaf vanuit Parijs is een onrechtstreeks bewijs dat Luxemburg niet loyaal was met de Staten-Generaal, terwijl zijn aanwezigheid de mogelijkheid tot publikatie van de Pacificatie aldaar, zeker niet bevorderd heeft. In Friesland, Groningen en Drente was Gaspar de Robles, gewoonlijk Billy genoemd, stadhouder en kapitein-generaal. Deze Spaansgezinde generaal zorgde ervoor dat de briefwisseling, waarin de Friezen werden uitgenodigd om aan de besprekingen van de Staten-Generaal te Brussel deel te nemen, niet ter bestemming kwam [242].

Men kan stellen dat gebieden die door Spaansgezinde ambtenaren werden bestuurd of die in de omgeving van Spaansgezinde troepen lagen, het niet waagden zich een Spaanse furie of wreedheden van die aard op de hals te halen, zoals het gebeurde in Zutfen, Naarden, Utrecht, Aalst, Antwerpen, Maastricht, Lier en elders.

Zo weten we nu dat Alonso de Vargas, belangrijk Spaans generaal die in de Krijgsraad zetelde, aan Arnold van Amsterrode, heer van Geleen en gouverneur van Limburg en Overmaas, eind oktober vanuit Maastricht twee brieven stuurde. Hij stelde zich voor als de partij van de koning en sprak over de

Staten-Generaal in volgende bewoordingen: *„sachant qu'entre eulx et le roy il y a si petite conformité et convenance, et n'ignorant pas les menees et machinations desdicts estatz ne tendre qu'à fin de notable desservice de Sa Mageste."* Als men rekening houdt met het feit dat Maastricht midden oktober al een Spaanse furie had verwerkt, lijkt de dreiging van Vargas de beste verklaring waarom Limburg en Overmaas niet in Brussel verschenen [243].

In Brabant was de tyrannie van Roda niet onbelangrijk. Vanuit Antwerpen trachtte deze man zijn onmiddellijke omgeving onder druk te zetten. Tot in de kring Bergen-op-Zoom, Breda, Mechelen schijnt hij daar enigszins in geslaagd te zijn [242]. In Overijsel waren twee van de drie voornaamste steden door Duitse garnizoenen bezet, nl. Deventer en Kampen [245]. Utrecht stond nog onder de dreiging van de Vreeburg, door Spaanse soldaten bezet [246]. In Gelre-Zutfen waren de steden Roermond, Zutfen, Arnhem en Tiel door troepen bezet; desondanks hadden zij zich toch aangesloten bij de Staten-Generaal [347]. In de zuidelijke provincies waren er geen hinderpalen om zich aan te sluiten bij de Pacificatie van Gent. In Namen, Henegouwen, Doornik en het Doornikse, Rijsel, Dowaai, Orchies en Artesië moeten geen moeilijkheden worden verwacht.

Zijn vele gebieden van de Pacificatievreugde uitgesloten, dan verdient het toch de moeite te onderzoeken waarom de andere gebieden zich hebben aangesloten. Holland en wellicht ook Zeeland doen uitgelaten. Pektonnen worden verbrand, vreugdevuren aangelegd, fluitspelers zorgen voor stemming op de markt, de klokken luiden. De Opstand tegen de Spanjaarden is in een verder stadium. Holland en Zeeland voelen zich gesteund door de actie van de andere gewesten die zich volgens hun oordeel mee in hun strijd hebben geworpen [248]. In Brabant en Henegouwen, waar in september de actie begon die onmiddellijk aan de Pacificatie voorafging, was het de bedoeling de toestand te herstellen zoals hij was onder Keizer Karel. Dat Vlaanderen zich het snelst aansloot bij deze twee gebieden kan het best worden verklaard door de Spaanse furie te Aalst, waardoor deze drie gebieden het meest werden bedreigd.

Holland-Zeeland en Brabant-Henegouwen-Vlaanderen zijn zowat de twee gangmakers van de Pacificatiebeweging. De overige provincies volgden snel, schoorvoetend of niet, onder stuwing of op uitnodiging van deze twee groepen. De motivering van elke groep afzonderlijk is nog onvoldoende bestudeerd om een duidelijk overzicht te kunnen schetsen.

Historici uit de 16de eeuw stelden de vraag naar de motivatie zelden precies. Men houdt het bij algemeenheden die, naargelang van de auteur, van politieke of godsdienstige aard zijn. Daarom vinden wij het niet interessant verder in te gaan op hun reacties; ze brengen trouwens weinig nieuws bij wat al gezegd is. Het is wel de moeite waard enkele kopstukken als het ware te interviewen. Vooreerst komt Filips II aan de beurt. Een brief die op 31 oktober 1576 uit Pardo vertrok heeft het over de eisen die de Staten der Nederlanden steeds ter sprake brengen, te weten het terugsturen van de Spanjaarden, de pacificatie

van de opstandige provincies en het pardon betreffende het verleden. Hieruit mag worden afgeleid dat Filips II nog tot enkele dagen vooraleer hij over de Pacificatie van Gent zou worden ingelicht, meende dat de XV provincies hun inspanningen zouden afstemmen op het onderwerpen van Holland en Zeeland. *„La pacification des pays de Hollande en Zeelande en l'obéissance de Sadicte Majesté"* kon wel enkele toegevingen veronderstellen, maar de Pacificatie van Gent ging wel te ver, mag men aannemen [249].

Filips II antwoordt bovendien op 26 januari 1577 op enkele brieven van Don Juan en geeft ons een idee van zijn gedachten na het lezen van de Pacificatietekst. Deze is in het Spaans gesteld. Wij parafraseren de inhoud ervan: *„Hoewel er in deze pacificatie veel zaken voorkomen die beter in een andere vorm waren weergegeven en enkele andere scherp en lastig te verdragen zijn, moet om volgende redenen een akkoord door Don Juan gesloten worden en mag er geen gelegenheid worden gegeven om de toestand nog gevaarlijker en wanhopiger te maken."*

Deze redenen worden aldus geformuleerd:

1. De toestand is kritiek en de afgevaardigden die met Don Juan hebben onderhandeld [250] bevestigen dat zij de katholieke godsdienst willen belijden en onderhouden en Filips willen gehoorzamen.
2. De bisschoppen van Ieper en Atrecht verklaren dat zij en alle prelaten der Nederlanden voor Zijne Heiligheid de Paus, voor Filips II en de hele wereld, zullen staande houden en bewijzen dat niets in het traktaat strijdig is met de katholieke godsdienst.
3. Men moet rekening houden met het feit dat de Staten (Generaal) bijna de zekerheid geven dat de godsdienstige kwestie gunstig zal verlopen. Verder dringt Filips aan op een regeling met de Staten-Generaal, zelfs ten koste van enkele offers. Het essentiële bestaat erin het land opnieuw te winnen en alles goed te laten aflopen. In feite is Filips II zeer gekant tegen de Pacificatie, maar zijn oordeel is gematigder ter wille van de verdere ontwikkeling in november-december 1576 [251].

De leden van de Raad van State verantwoorden zich in een brief van 10 november 1576 tegenover de koning, na hun goedkeuring aan de Pacificatie. Zij konden niets anders, zo schrijven zij *„pour la grande instance qu'en ont faict lesdicts estatz et pour les contenter avec la commune"*. Er stonden punten in, zo gaan zij verder, die zij liever anders hadden gewild, maar opdat de katholieke godsdienst in alle provincies buiten Holland en Zeeland volledig zou behouden blijven, zijn ze aan die netelige problemen voorbijgegaan. Voorts maken zij allusie op het feit dat de katholieke godsdienst bij de samenroeping van de Staten-Generaal wellicht zal worden hersteld [252].

Nadat Don Juan de koning een tekst van de Pacificatie had opgestuurd en hij, in een volgende brief van Filips, geen kommentaar vond op deze tekst, noteert hijzelf op 21 januari 1577 in het Spaans enkele persoonlijke bemerkingen:

het traktaat schijnt volgens hem totaal in strijd met de twee punten die de vijftien provincies beloven te bewaren met name de godsdienst en het koninklijk gezag. Toch willen en eisen de Staten-Generaal dat hij zweert de Pacificatie na te leven, vooraleer hij wordt ontvangen als landvoogd [253].

Filips van Croy, hertog van Aarschot, meende dat uit de Pacificatie veel goeds zou voortvloeien voor de koning en het land, want het bevat geen enkel punt dat nadelig is voor de Staten of voor het koninklijk gezag; aldus schrijft hij op 30 november 1576 in een brief aan kardinaal Granvelle. Er is geen enkel punt dat een wijziging kan brengen in de uitoefening van de katholieke godsdienst. De pacificatie is enkel het resultaat van het verlangen van de natie om een eind te maken aan de ellende en rampen die zij heeft doorstaan. Het land ijvert voor het herstel van zijn oude privileges en vrijheden en dit kan alleen worden bereikt door de Spanjaarden te verdrijven. Deze maatregel werd nog noodzakelijker na de wreedheden in Maastricht en Antwerpen [254].

Laurent Metsius, bisschop van 's-Hertogenbosch, noteert: „*ceste paix de Gand n'a esté aultre que celle que les brebis jadis traicterent avec le loup, selon la fable: car à cest effect on procuroit le chassement et renvoy des Espaignolz et des soldatz estrangers, affin que les brebis de Jhésu-Christ et les suppostz du Roy fussent plus aysément dévorés*". Laurent Metsius was in Brussel aanwezig in de vergadering van de Staten-Generaal [255].

De abt van St.-Ghislain, Mathieu Moulart, die in Gent aanwezig was, schreef op 28 oktober 1576 aan de Staten van Henegouwen dat de Staten-Generaal precies 's middags een overeenkomst hadden bereikt over de artikelen van de Pacificatie. Hij deelt hen mee dat ze alleen nog moeten neergeschreven worden en goedgekeurd door de Raad van State en de Staten-Generaal te Brussel. Hij hoopt dat deze pacificatie snel wordt uitgevoerd en voor eeuwig onderhouden [256]. Op basis van deze brief schreef Morillon, vicaris-generaal van het aartsbisdom Mechelen, aan kardinaal Granvelle het volgende: „*Que les quinze pays de Sa Majesté demeureront en l'exercice de l'ancienne catholicque Religion Romaine, sans aulcun cheangement ou nouvelleté, et que quand ad ce poinct, il ne serat jamais miz en débat ou controverse*". Verder vermeldt hij speciaal het punt van het herstel der klooster- en kerkelijke goederen, waarover men volgens Morillon gerust kan zijn [257].

Bisschop Martinus Rythovius van Ieper die uit bezorgdheid om de godsdienst mede in naam van Michiel Driutius [258], bisschop van Brugge en van Pierre Pintaflour, bisschop van Doornik, in december 1576 de landvoogd don Juan, ging opzoeken in Luxemburg [259], liet ons een geschrift na van enkele blaadjes waarin hij zijn standpunt over de Pacificatie uiteenzet. Het begint als volgt: „*De Pacificatie van Gent tussen de katholieke staten en de Prins van Oranje, die reeds vroeger met Holland en Zeeland afvallig was geworden, en naar de secten overgegaan, bevat enkele vreemde punten. Om de Staten hiervoor te verontschuldigen schijnt men niets anders te kunnen aanbrengen dan dat zij in zo'n verwarring en in de omstandigheden van toen veel moesten verdragen om-*

een grotere ramp te vermijden." In zijn verder betoog verklaart hij zich voorstander van een duidelijke geloofsbelijdenis, niet in het minst om de Paus de verzekering te geven dat men trouw blijft aan het oude geloof [260].
Wilhelmus Lindanus, inquisiteur en later bisschop, eerst van Roermond, nadien van Gent, schreef op 8 april 1578 aan paus Gregorius XIII, dat hij de Pacificatie van Gent beschouwde als een ramp voor de Nederlanden en als een ruïne voor de katholieke godsdienst. In zijn motivering is hij zeer vaag. Hij spreekt over verdachte, dubbelzinnige, gevaarlijke en voor het christelijk geloof rampzalige punten. Verder blijkt dat hij zich in zijn interpretatie laat leiden door de ontwikkeling van de gebeurtenissen na de Pacificatie, wanneer hij zegt dat goede burgers in de boeien worden geslagen en de schepenbanken van vrome mensen gezuiverd en met verdachte en ketterse magistraten gevuld [261].
De bisschoppen verzetten zich met klem tegen de Pacificatie. Godfried van Mierlo, bisschop van Haarlem, gaat nog het verst in zijn toegevingen, wanneer hij bij de satisfactie van Haarlem een kerk garandeert voor de gereformeerde godsdienst [262]. Tenslotte wordt hier nog de mening gegeven van één van de naaste medewerkers van de Prins. Jaak Taffin vertolkt in een brief aan Walsingham, medewerker van Elisabeth I, een uitgesproken „opstandige" interpretatie, als hij schrijft: „*La religion demeure en Hollande et Zéelande, comme elle y est; ailleurs liberté de conscience et sont ensemble tous obligés de deschasser l'Espaignol et le maintenir hors du pays. En après convocation des Etats-généraux pour adviser sur les autres points, entre autres sur le payement des arréraiges et debtes de Son Excellence faictes à cause de la guerre...* [263]. Men zou de getuigenissen kunnen uitbreiden, maar alleen de voornaamste prominenten kwamen hier aan de beurt. Deze „opiniepeiling" is echter in gebreke gebleven gezien de genuanceerde weergave van een bredere „publieke opinie" onmogelijk is door gebrek aan dergelijke informatie. Zonder twijfel is de stuwkracht van de voornaamste bevolkingsgroepen in de verschillende gewesten mede bepalend geweest voor de uiteindelijke houding van die provincies ten aanzien van de Pacificatie.

IV. DE GEBEURTENISSEN NA DE PACIFICATIE VAN GENT

De komst van Don Juan was voor alle partijen in de Nederlanden zeer belangrijk. Sommigen zien in hem een redder. Anderen proberen zijn invloed uit te schakelen. Velen staan sceptisch: welke oplossing heeft Filips II hem voorgesteld? Zou hij de Pacificatie aanvaarden of werd het de start van nieuw wapengeweld? De koning had hem voorgeschreven de ketterij niet te dulden en de oorlog te vermijden [264], maar in hoever zou dit een realistische instructie zijn? Onmiddellijk beginnen de onderhandelingen. Antoon van Wittheim, heer van Yssche, wordt vanwege de Staten-Generaal naar de nieuwe landvoogd gezon-

den om hem geluk te wensen [265]. Don Juan erkent evenwel alleen de Raad van State waaraan hij zijn komst meldde. Vandaar dat Jan Fonck, lid van de Geheime Raad en sinds het overlijden van Requesens lid van de Raad van State, vanwege de Raad van State wordt afgevaardigd en een vriendelijker ontvangst krijgt in Luxemburg [266].

De delegaties volgden elkaar in snel tempo op: Frederick d'Yve, abt van Maroilles, en Eustache de Croy, heer van Crecques, vanwege de Staten-Generaal [267]; verder een delegatie waarbij alleen Maximiliaan Vilain, heer van Resseghem, werd uitgezonden [268]; nog in dezelfde maand november van 1576: Mathieu Moulart, abt van Sint-Ghislain, Karel Filips van Croy, markgraaf van Havré, Frederik Perrenot, heer van Champagney, Karel van Hannart, heer van Liedekerke, Adriaan van Ongnies, heer van Willerval en Adolf van Meetkerke raadsheer van het Brugse Vrije samen met Maximiliaan Vilain [269].

Al deze onderhandelingen leverden weinig resultaat op. Don Juan stond telkens voor dezelfde hinderpalen: hij moest de Pacificatie van Gent ratificeren, de Spanjaarden onmiddellijk wegzenden, de privileges van de Nederlanden eerbiedigen en zich door mensen uit de Nederlanden laten bijstaan. Ondertussen spoorde Oranje de Staten-Generaal aan waakzaam te zijn in verband met het aanvaarden van Don Juan [270]. In november waren opnieuw brieven onderschept, waaruit bleek dat wantrouwen tegen de nieuwe landvoogd gewettigd was [271]. Op 24 november 1576, een kleine maand na de Pacificatie, komt Marnix het standpunt van de Prins uiteenzetten voor de Staten-Generaal te Brussel [272].

De onderhandelingen met Don Juan worden verder gezet in december. De komst van Rythove, bisschop van Ieper, brengt de opvattingen van de landvoogd over de godsdienstige aspecten van de Pacificatie aan het wankelen. Door dit privé-bezoek wordt de weg vrij gemaakt voor enkele gunstige adviezen voor de Pacificatie [273]. Op 17 december geven de bisschoppen, abten, dekens en pastoors van de Nederlanden een verklaring uit, waarbij de Pacificatie wordt aangezien als een factor, die het geloof in de godsdienst beveiligt [274]. Op 20 december 1576 formuleert de Raad van State, die de Pacificatie op 5 november al had goedgekeurd, een advies waarbij punt voor punt wordt bevestigd dat de Pacificatietekst niet strijdig is met het gezag van de koning en met de katholieke godsdienst [275]. Op aanvraag van de Staten-Generaal, die op 24 december gedeeltelijk in Namen verblijven, worden de decaan en de hoogleraren van de theologische faculteit van Leuven uitgenodigd hun advies bekend te maken [276]. De volgende dag reeds wordt het gunstig attest opgesteld. Ook de doctoren en hoogleraren van de faculteit der Rechtsgeleerdheid te Leuven schrijven in dezelfde zin [277].

Ondertussen had zich in de Staten-Generaal een groep gevormd die de katholieke eredienst volledig wilde behouden. Zij sloten op 9 januari 1577 de Unie van Brussel [278]. De haat tegen de Spanjaarden wordt er benadrukt. Door hun trouw te betonen aan het katholieke geloof en aan de koning en door tevens

de godsdienstige punten van de Pacificatie te bevestigen en te beklemtonen nemen zij enige afstand van de partij van Oranje.

De onderhandelingen met Don Juan verliepen langzaam naar een ontknoping. Hijzelf bevond zich nog steeds in het hertogdom Luxemburg; op 23 december komt hij naar Marche [279]. De Staten-Generaal zaten gedeeltelijk in Namen sinds 21 december. Door een brief van 18 december 1576 lichtte de bisschop van Luik de Staten-Generaal in, dat Keizer Rudolf hem had afgevaardigd met de hertog van Julich, de baron van Wynenberg en doctor Andreas Gaill, om te bemiddelen voor een overeenkomst tussen de nieuwe landvoogd en de Staten van de Nederlanden [280].

Uiteindelijk werd dan te Marche een vergelijk, Eeuwig Edict genoemd, op 12 februari ondertekend door Don Juan [281] en te Brussel plechtig afgekondigd op 17 februari 1577 [282]. De Pacificatie van Gent werd bevestigd. Toch waren er verschillen en veranderingen. Don Juan zal als landvoogd worden erkend na het vertrek van de Spaanse troepen. De Staten-Generaal zullen de koning gehoorzamen, hun leger ontbinden en de katholieke godsdienst onderhouden. Holland en Zeeland, die hun delegatie naar de Staten-Generaal slechts in december 1576 hadden gezonden, en pas in januari 1577 definitief te Brussel als afgevaardigden waren verschenen, vertrokken na de afkondiging van het Eeuwig Edict [283]; zij konden deze vrede niet goedkeuren. De instemming van de Staten was immers niet volledig en bovendien waren Holland en Zeeland niet geraadpleegd [284]. Slechts nieuwe onrust kon hierop volgen.

Vele aspecten van de naleving van de Pacificatie blijven hier onbesproken. Eerst nog een vijftal problemen, waarin het belang van de Pacificatie verder tot uiting komt: 1. de ratificatie van de Pacificatietekst; 2. de betekenis van de Pacificatie voor het buitenland; 3. de militaire „ontmanteling" in de Nederlanden; 4. een kort overzicht van de wetgeving, waarin de Pacificatie van Gent wordt aangehaald; 5. een aantal voorbeelden waaruit blijkt dat de Pacificatie geen dode letter bleef.

Zoals in een eindformule na artikel 25 van de Pacificatie voorkomt, moesten de drie standen van elke provincie de Pacificatie ratificeren, zweren, tekenen en zegelen. Er was zelfs een limiet gesteld: dit alles zou gebeuren binnen een maand na de publikatie [285]. Willem van Oranje had hierop aangedrongen [286]. Formeel zijn alleen Brabant en later Holland en Zeeland erin geslaagd deze belofte na te komen. Op 11 november feliciteert de Prins de Staten van Brabant om de ratificatie en aggreatie van de vredesartikelen [287]. De akte van aggreatie van Holland en Zeeland in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag bewaard, is gedateerd op 29 november 1576 en volgende dagen. Hierbij wordt de volledige Pacificatietekst op perkament geschreven. De aansluiting is bevestigd door de zegels van de steden en door de namen van de stadsfunctionarissen die naar Middelburg bij de Prins werden gezonden voor de ratificatie [288]. Op 16 januari 1577 evenwel moeten Middelburg, Veere en Vlissingen nog de akte van aggreatie zegelen [289]!

Verder blijkt men niet enthoesiast om de gevraagde ratificatie te bewerken. In Artesië hebben „*les prélatz, gens d'église, nobles et députez des villes du pays et comté d'Arthois, représentans les trois estatz dudict pays*", op 30 april 1577 in de abdij van St.-Vaast te Atrecht tegelijkertijd de Pacificatie van Gent en het Eeuwig Edict — elke tekst afzonderlijk — geratificeerd met de belofte ze te onderhouden [290]. Dit gebeurde pas na een vernieuwde oproep van de Staten-Generaal op 23 april 1577, hetgeen het vermoeden versterkt dat slechts heel weinig provincies de Pacificatie van Gent ratificeerden [291].
Ook de Staten van Henegouwen zijn erin geslaagd de Pacificatie van Gent te ratificeren op 26 april 1577, te Bergen [292]. In de ratificatie ervan ligt voor deze meest Zuidelijke provincies wellicht de verklaring, waarom zij later bij de Vrede van Atrecht zo sterk vasthielden aan de Pacificatie van Gent.
Verder moeten wij Luxemburg, Limburg en Lingen uitsluiten. En wat met de rest? Voor Rijsel, Dowaai en Orchies is een verklaring bewaard waarbij de Staten, in overeenstemming met clerus en adel, bevestigden geen andere godsdienst toe te laten in de provincie dan de katholieke apostolische en Roomse, en dat zij het verdrag van de Pacificatie van Gent zouden uitvoeren [293]. In Gelderland kent men een aparte ratificatie van een Unie, die zij n.a.v. een landdag op 10 november 1576, onderling hadden aangegaan. Een consensus was er niet zo gemakkelijk en men mag aannemen, dat hetzelfde zich voor de Pacificatie kan hebben voorgedaan [294].
Wanneer de ratificatie niet snel gebeurde, was zij vlug achterhaald door de feiten. Friesland moet in januari 1577 de Pacificatie nog publiceren [295], maar ondertussen is de Unie van Brussel al gesloten en een paar dagen later is het Eeuwig Edict ondertekend.
Op de besprekingen van Geertruidenberg in mei 1577, wanneer de Staten-Generaal erop hadden aangedrongen dat Holland en Zeeland de Unie van Brussel en het Eeuwig Edict zouden bijtreden, bekloeg Filips van Marnix zich erover, dat men bij de Staten-Generaal alles in het werk had gesteld om de Unie van Brussel te ondertekenen en dat men de Pacificatie van Gent heel wat minder luister had bijgezet [296].
Dit hele kapittel over de ratificatie is uiterst boeiend en men kan de houding van de afzonderlijke provincies beter leren kennen door de deliberaties in de Provinciale Statenvergaderingen. In principe zal men ervaren dat het grootste deel van de gevestigde machten in de XV provincies met meer vreugde uitkeek naar het Eeuwig Edict dan naar de Pacificatie van Gent. Bovendien zal men constateren dat men niet altijd goed wist om welke „Pacificatie" het ging [297]. In de kort na 1576 volgende publiekrechtelijke overeenkomsten, werd altijd een „Pacificatie-passus" ingeschakeld.
Een tweede punt, waarin het belang van de Pacificatie tot uiting komt, zou voornamelijk in het buitenland bestudeerd moeten worden. Vermits hoofdzakelijk archieven van de XVII Provinciën werden doorgenomen, suggereren wij voor dit kapittel enkele houdingen. Tot dusver werd paus Gregorius XIII

bijna niet vermeld [298]. Van hem is bekend, dat hij vanaf 1575 een krachtige politiek tegen Engeland ondersteunde met het oog op het herstel van het katholicisme. Hierbij streefde hij naar samenwerking met Filips II. De Spaanse koning kon de paus alleen maar gelijk geven, vermits Engeland als financier van de Opstandelingen en als schuilplaats van de Geuzen werd aangezien. De rol die Don Juan in deze onderneming zou spelen kon wel die worden van toekomstige koning van Engeland en die van toekomstige echtgenoot van de nog gevangen Maria Stuart. Het zijn precies de gebeurtenissen rond de Pacificatie van Gent die er anders over beslisten. De koning van Spanje trok zich uit het project van de paus terug en het bleef bij plannen [299]. Dat de Pacificatie van Gent ook om andere redenen volledig werd afgekeurd, hoeft geen betoog. In Duitsland was Maximiliaan II gestorven op 12 oktober 1576, hij werd opgevolgd door Rudolf II. Deze was aan het Spaanse hof opgevoed en voor de Contrareformatie gewonnen. Het is dan licht te begrijpen dat men hem bij het Eeuwig Edict, maar ook bij de Pacificatiedagen van Keulen, ziet optreden als bemiddelaar en als bondgenoot van Filips II [300].

In Frankrijk zat Hendrik III in een netelige situatie. Ook daar werd een Staten-Generaal-bijeenkomst gehouden, te Blois. Een troebele situatie in de Nederlanden zou bij vorige Franse koningen dé gunstige gelegenheid zijn geweest voor de aanval. Enerzijds was er nu Frans, hertog van Anjou en broeder van de koning, aan wiens actie wij in dit overzicht voorbijgaan en anderzijds het ontstaan van de Ligue. In de komende jaren zou Frankrijk zich niet tegen de Nederlanden keren.

Henri III formuleerde zijn situatie zeer helder in een brief op 7 december 1576 uit Blois aan Castelnau gericht: „*je me contente pour cette heure à ce qui est de l'establissement des affaires de mon Royaume, sans m'empescher à celles d'autruy. Trop bien, que si je pouvois aider à esteindre le feu, qui est si fort allumé esdits Pays-Bas, je le ferois fort volontiers, ne pouvant porter qu'avec regret telle division, qui cause tant de ruine & de desolation à la Chrestienté*" [301].

De Staten-Generaal van de Nederlanden dachten in Engeland nog een goede bondgenoot te zien. Daarom hadden zij, gedreven door een nijpend geldtekort, aan Frans van Halewijn, heer van Zwevegem [302] de opdracht gegeven een lening af te sluiten. Hij kreeg zijn geloofs- en commissiebrief op 4 december 1576 [303] en op 30 december deelde hij de Staten mee dat hij bij de lening 20.000 pond sterling of 40.000 angeloten had gekregen [304].

In Luik, dat wij eveneens als buitenland moeten beschouwen, deelde de prinsbisschop Gerard van Groesbeek de standpunten van paus en koning. Hij werd hierin ongetwijfeld niet door iedereen gevolgd [305], maar mede door zijn bemiddeling werd het Eeuwig Edict bereikt. Heel kenschetsend is het te zien, hoe Filips II bij de paus in deze periode bemiddelt om Gerard van Groesbeek de kardinaalshoed te schenken [306].

Hierbij aansluitend kan men ook aanstippen dat de geestelijkheid van Vlaanderen haar gehoorzaamheid aan de Paus met klem wilde bevestigen. Zij vond dat het de moeite loonde iemand bij de Paus te sturen in naam van de Staten van Vlaanderen „*pour la (Sa Saincteté) supplier se voulloir despouiller de l'impression que l'on entend estre universele par toute l'Italie que ledict pays (de Flandres) pretend abandonner la religion anchienne catholicque et mescognoistre l'auctorité du Sainct Siege appostolicq de Rome*"[307].

Er bestaat internationale belangstelling voor de toestand in de Nederlanden. Twee facetten vallen sterk op in deze belangstelling nl. het politieke en het godsdienstige. Politici worden geboeid door de vraag, of die Nederlanden erin zullen slagen een republiek op te richten, zoals destijds de Zwitsers hadden gekund[308]. Zullen de Italiaanse gebieden het voorbeeld van deze provincies volgen[309] ? De aangrenzende landen voelen zich verveeld met hun onrustige buur. Zal Filips II, de machtigste vorst ter wereld, erin slagen deze situatie in zijn voordeel om te buigen?

Er is ook „de christenheid" die met spanning uitziet of de Nederlanden bij het protestantse kamp zullen aansluiten. Vermits Filips II zich als de verdediger van het katholiek geloof opwerpt en andere vorsten evenmin wereldlijke en geestelijke problemen scheiden, is het duidelijk dat de Europese staten de grotere vrijheidsdrang in de Nederlanden verschillend bekijken.

Wat ook de stemming na de Pacificatie tekent, is de haast waarmee bolwerken, citadellen en forten worden ontmanteld. Reeds tijdens de onderhandelingen deed men pogingen in deze zin en vóór de Pacificatie van Gent was Valencijn reeds ontzet[310].

Drie dagen na de Pacificatie werden ook de bezetters van het Gentse Spanjaardenkasteel tot een vergelijk gebracht. Op zondag 11 november werd een overeenkomst bereikt, waardoor de Spanjaarden onder begeleiding naar Peronne werden gebracht[311]. Ook zonder deze overeenkomst zou de troepenconcentratie voor Gent niet veel last gehad hebben om het kasteel in te nemen.

Wanneer de Staten-Generaal op 25 september 1577 na advies van de krijgsraad erin toestemmen, dat het schepencollege van Rijsel overgaat tot de ontmanteling van het kasteel in Rijsel, verwijzen zij in hun toelating naar enkele precedenten[312]. Men somt op: Antwerpen: aug. 1577[313], Gent: 11.11.1576, Utrecht: 11.2.1577[314], Valencijn: 1.11.1576 en Bethune: sept. 1577[315]. Hiermee was de reeks niet volledig.

Op 29 november 1576 kreeg Pieter van Werchin, seneschalk van Henegouwen, stadhouder van Doornik en het Doornikse, van de Raad van State de bevestiging dat zijn overeenkomst met de drie compagnies Duitsers in Doornik werd aangenomen[316]. Verder signaleren wij nog de afbraak van een kasteel te Ariën en te Gouda[318], Stavoren en Harlingen[319], Groningen[320], Leeuwarden[321]. Op deze wijze verzette men zich niet tegen het in stand houden van verdedigingsgordels tegen een mogelijke buitenlandse vijand. Men had wel iets tegen de vestingen, die binnen ommuurde steden geen ander doel hadden dan

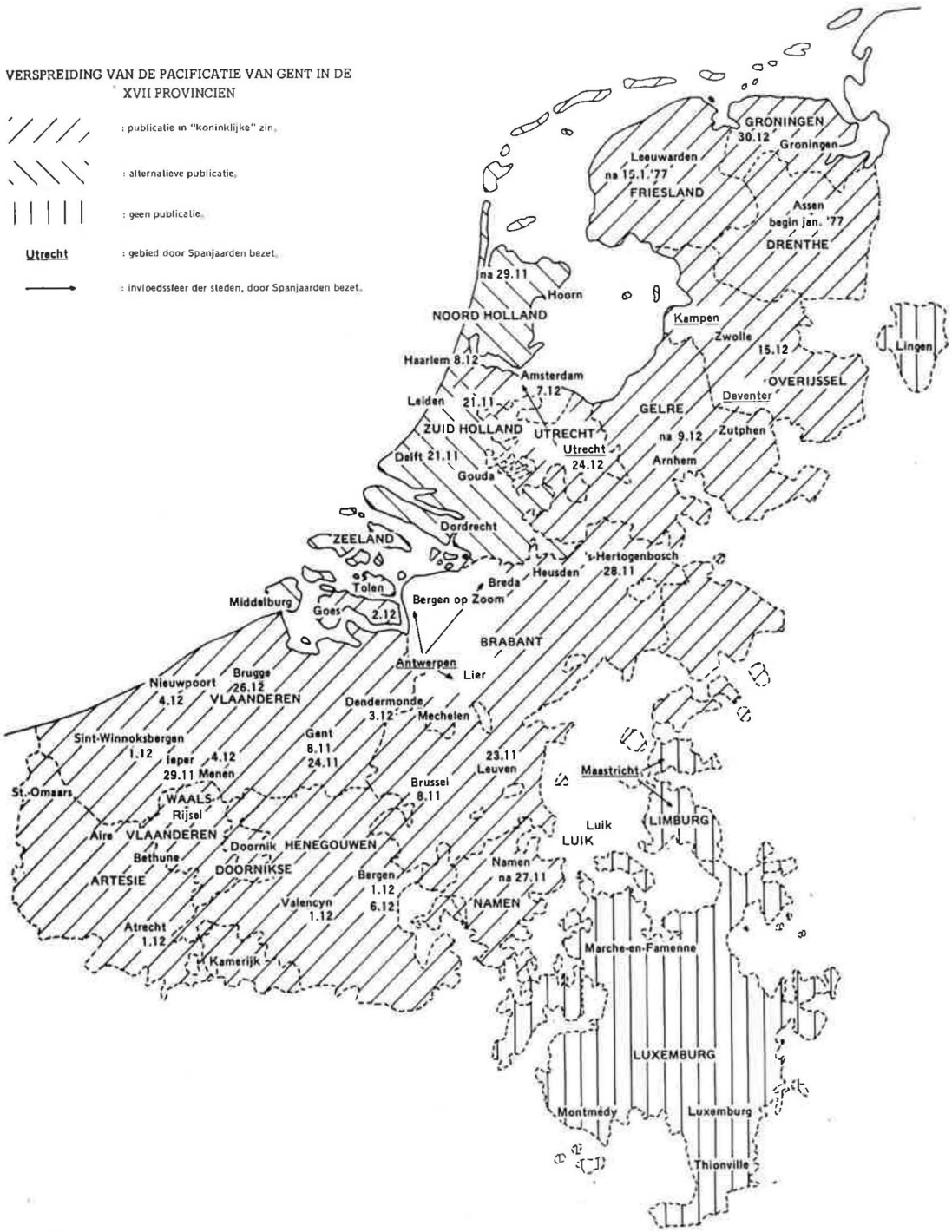

Kaart van de Nederlanden met de data van aansluiting bij de Pacificatie.

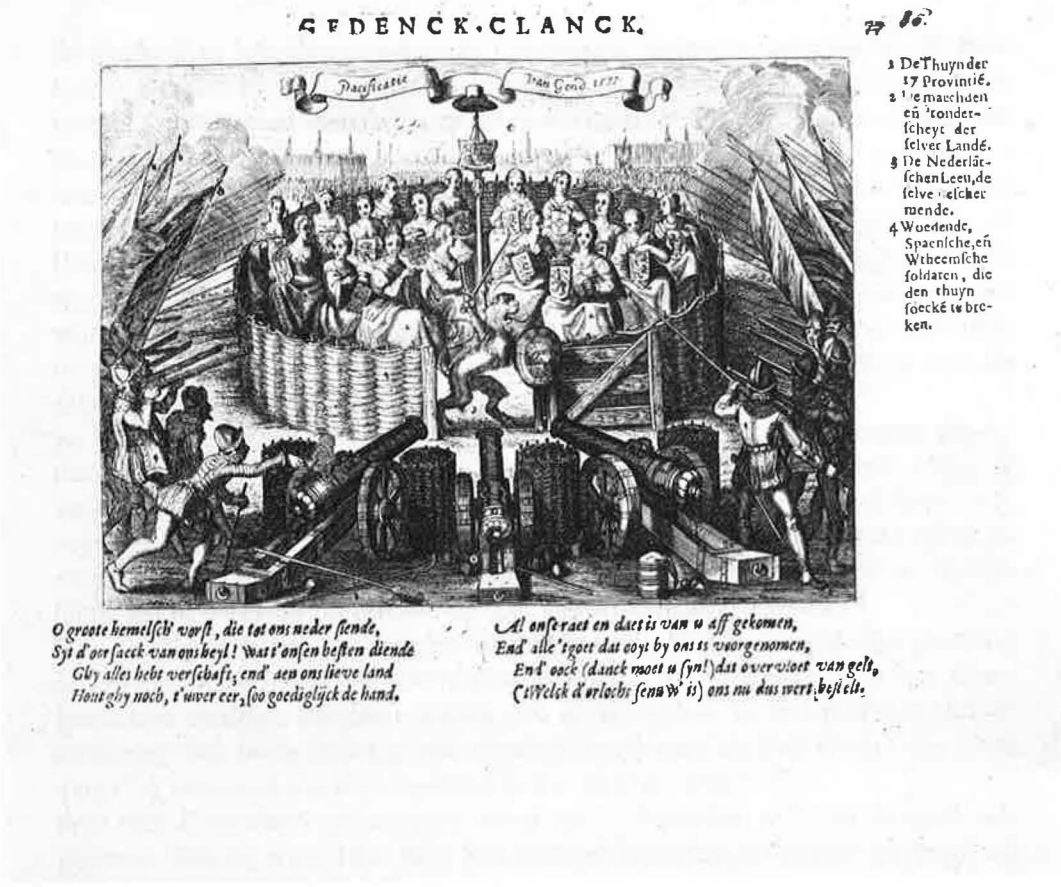

De Thuyn der 17 Provinciën. Allegorische prent op de Pacificatie van Gent. Uit Nederlandtsche Gedenck-Clanck door A. Valerius, Haarlem, 1626.

de plaatselijke bevolking onder een permanente terreur te brengen [322]. Al deze forten werden niet onmiddellijk na de Pacificatie van Gent afgebroken. De hele beweging vond haar basis in de haat tegen de Spanjaarden zoals die ook in de Pacificatie van Gent is uitgedrukt.

Als vierde punt in de reeks komen de gevolgen van de Pacificatie van Gent inzake wetgeving, met name de ordonnantiën. Bij de aankondiging van de Pacificatie van Gent verschijnt in Holland en Zeeland als aanhangsel de nota waarbij de gebieden die aldaar nog onder de Koning ressorteren, met boycot worden bedreigd. Haarlem, Amsterdam, Schoonhoven en Oudewater worden in deze lijst voorop geplaatst [323]. Dit was het onmiddellijke gevolg van de satisfactie-artikelen in de Pacificatietekst.

In Holland en Zeeland besloot men op 8 december 1576, aan iedereen die op basis van de Pacificatie van Gent naar Holland en Zeeland wenste terug te keren, een eed te laten zweren [324]. Toen deze eed vrij streng werd bevonden, zag men zich genoodzaakt de eedformule te wijzigen. Dit gebeurde op 4 januari 1577 [325]. Blijkbaar onder invloed van dit voorbeeld stelden de Staten-Generaal in dezelfde zin een eed op. Dit gebeurde begin 1577 [326].

Naar aanleiding van de uitgifte van Hollandse daalders werd een plakkaat uitgegeven toen bleek dat een muntstuk van de XV provinciën, nl. een Bourgondische daalder, daardoor schade zou ondervinden. In het plakkaat dat de tarifering van beide munten zou regelen, werd naar de Pacificatie van Gent (art. 23) verwezen om deze toestand in het reine te trekken [327].

Een zeer bijzondere ordonnantie werd op 7 december 1577 te Brussel uitgegeven. Hierbij werd Don Juan beschuldigd inbreuken te hebben gepleegd op de Pacificatie van Gent. Don Juan moest door de Staten-Generaal worden beschouwd als een vijand van het vaderland. Op dezelfde dag werden trouwens de goederen van zijn handlangers geconfisceerd [328].

Naast de ordonnanties uitgegeven door de Staten-Generaal en door de opstandige provincies Holland en Zeeland, waren er voorzeker nog steden die gebods- of verbodsbepalingen opstelden die verband houden met de Pacificatie van Gent of die een interpretatie ervan geven. Er is een opmerkelijke verscheidenheid inzake toepassing; naargelang men in Friesland, Artesië of Zeeland is, liggen de accenten anders [329].

Nog een laatste ordonnantie: op 22 april 1578 het plakkaat op het onderhoud van de Pacificatie van Gent, voorgesteld door aartshertog Mathias en zijn Raad, aanvaard en goedgekeurd door de Staten-Generaal [330]. Deze maatregel veroorzaakte een vernieuwde belangstelling voor de Pacifikatietekst. Het was Kristoffel Plantijn die vanwege de Staten-Generaal een privilege kreeg om de tekst te drukken [331]. Deze herdruk zou het gevolg zijn van de slechte naleving van artikel 4 (geen schandaal veroorzaken op godsdienstig gebied), zoals ook blijkt uit een rekwest door enkele burgers uit Brussel aan de Magistraat aldaar aangeboden [332]. In hoever deze ordonnantie is nageleefd, is opnieuw een probleem dat men zou moeten onderzoeken.

Bij het begin van dit hoofdstuk hadden wij het over het Eeuwig Edict. Zonder volledig te kunnen zijn, willen wij nu het vijfde punt behandelen en door verschillende voorbeelden suggereren dat de Pacificatie van Gent gedurende een decennium stand hield bij allerlei besprekingen over de vrede in de Nederlanden en dat men er ruim tien jaar een beroep op deed.

Men kan alvast beginnen met de periode van het Eeuwig Edict. De Prins, Holland en Zeeland stellen hun goedkeuring van het Eeuwig Edict afhankelijk van de goede toepassing van de Pacificatie van Gent. Daarvoor moeten nog negen punten stipt worden nageleefd. Vreemde troepen moeten worden verwijderd; de Prins moet in zijn eer en goed worden hersteld; zijn zoon de prins van Buren moet worden uitgeleverd; de Prins is nog niet ten volle hersteld in zijn functie van stadhouder; de Staten-Generaal zullen opnieuw moeten samenkomen op eigen initiatief, niet louter naar het goeddunken van Don Juan want dat kan niet door de beugel; de gereformeerden worden bij hun terugkeer geïntimideerd; Don Juan werd landvoogd zonder instemming van Holland en Zeeland; Don Juan houdt vreemd personeel in zijn omgeving en tenslotte verwijt men aan de landvoogd een nieuwe inquisitie in te stellen door iedereen de vrijheid van geweten te ontnemen [333].

De interpretatie van de toepassing der Pacificatie werd trouwens aan beide zijden argwanend bekeken. De Staten-Generaal hadden reeds op 31 december 1576 bij Oranje geprotesteerd omdat in Holland inbreuken tegen de Pacificatie van Gent waren geconstateerd [334]. Het Hof van Holland, in deze tijd met residentie te Utrecht, had de Staten-Generaal ingelicht over de speciale eed die sinds begin december werd afgenomen [335].

Een gelijkaardig geval doet zich voor enkele maanden later in 1577 bij de besprekingen te Geertruidenberg. Gaspar Schetz en Elbertus Leoninus werden vanwege de Staten-Generaal naar Geertruidenberg gezonden om er de afschaffing der licenten te vragen, om de economische druk op Amsterdam te laten varen en om de tolgelden voor schepen met bestemming Antwerpen zoals vroeger in Antwerpen te laten betalen, in één woord om een vrije handel en wandel te vragen zoals voorzien in art. 4 van de Pacificatie. De Prins geeft vlug toe inzake de licenten, maar komt opnieuw op de proppen met de strikte naleving van de Pacificatie. Zijn lijst omvat zelfs negentien punten [336].

Wanneer Willem van Oranje te Brussel feestelijk wordt ingehaald op 18 september 1577 en weldra tot ruwaard van Brabant wordt uitgeroepen, is dat mede te danken aan het feit dat hij beloofde de Pacificatie van Gent te zullen naleven. Later nog, wanneer hij als gouverneur van Brabant wordt aanvaard, zweert hij een eed waarin de trouw aan de Pacificatie opnieuw de basis vormt [337].

Einde 1577 had Don Juan het bij de Staten-Generaal volledig verkorven door pogingen om met geweld of door middel van troepen iets af te dwingen. Hij werd — zoals reeds gezegd — in een plakkaat uit het ambt van landvoogd ontzet als „*infracteur*" van de Pacificatie van Gent. De Staten-Generaal stelden

bij die gelegenheid trouwens een „justificatie" op, waarin hun gedrag ten opzichte van Don Juan werd uiteengezet. Deze rechtvaardiging, waarin de Pacificatie van Gent een grote plaats inneemt, werd in het Latijn, het Hoog- en Nederduits, het Frans, het Engels, het Italiaans en in het Spaans over heel Europa verspreid [338]!

Toen men een beroep deed op aartshertog Mathias, stelde men artikelen op waaronder Mathias zou worden aanvaard; opnieuw is de Pacificatie van Gent één der belangrijkste ingrediënten van deze voorwaarden. Na de plechtige intrede van deze aartshertog op 18 januari 1578 volgde twee dagen later, na de lectuur van de zopas genoemde artikelen, de plechtige eedaflegging van Mathias als gouverneur-generaal van de Nederlanden [339].

Ondertussen was de Tweede Unie van Brussel op 10 december 1577 gesloten. Net zoals in de Eerste Unie van Brussel wordt hier met klem betoogd, dat men de Pacificatie van Gent niet wil schenden. Overigens wil de Tweede Unie alleen maar het verlengstuk zijn van de Eerste Unie. Aldus wordt voor de tweede maal de Pacificatie van Gent met haar katholieke interpretatie bekrachtigd [340].

In een eed van trouw door de Staten-Generaal opgesteld voor de Raad van State van Mathias, wordt door de leden van deze Raad beloofd onder meer de Pacificatie van Gent te handhaven. Dit gebeurde op 27 januari 1578 te Brussel in aanwezigheid van Mathias, de Prins, de hertog van Aarschot, een grote groep prelaten en edelen en enkele afgevaardigden van de provincies [341].

De Pacificatie van Gent komt nog even op het internationale forum wanneer Filips van Marnix voor de Rijksdag te Worms op 7 mei 1578 de situatie in onze gebieden omschrijft. Hij doet dit vrij uitgebreid, spreekt over het ontstaan van de opstand en wijdt ook enkele gedachten aan de Pacificatie van Gent [342].

In de religievrede van 1578 merkt men van bij de aanhef, hoe verwezen wordt naar het niet-naleven van de Pacificatie van Gent inzake de godsdienst. De Pacificatie wordt hier eerder in negatieve zin vermeld. Hoe dan ook, in deze periode grijpt men telkens weer naar deze vrede terug en meent men zich ten aanzien van deze vrede te moeten verantwoorden. Steeds opnieuw merkt men, dat in de Pacificatie een gebeurtenis wordt gezien waarbij men van vroegere toestanden afscheid neemt en waarbij een nieuwe start wordt gegeven [343].

Naar aanleiding van een zending van Kevenhiller, gezonden door Rudolf II naar Filips II, wordt op een vergadering van de Raad van State te Madrid op 13 juni 1578 de Pacificatie van Gent besproken door de aartsbisschop van Toledo en de markiezen Aguilar, Los Velez en Almazan. De discussie gaat over de vraag of men de oorlog zal voortzetten dan wel of men een overeenkomst nastreeft. Als basis van die bespreking houden deze raadsheren rekening met beweringen van Don Juan over het bedrieglijk karakter van de aanbiedingen van de Staten-Generaal en met de „capitulatie van Gent". Die Spaanse raadsheren interpreteren de Pacificatie op zijn „Spaans".

De Pacificatie staat in het algemeen de godsdienstvrijheid toe vermits de toepassing van de plakkaten — steunpilaar van het katholicisme — buiten werking werd gesteld. Het Gentse verdrag eist het wegtrekken uit de Nederlanden van de Spanjaarden en laat de tyrannie van Oranje over Zeeland, Holland en zijn heerschappij over de zee toe. Andere gespreksthema's van die dag worden hier niet aangehaald, behalve het besluit om bij de volgende zitting de Pacificatie van Gent te onderzoeken [344]! Voor het overige blijkt dat men na dit debat duidelijk opteert voor een overeenkomst. De toestand van de financiën, het gebrek aan artillerie en het overwicht ter zee van de opstandelingen rechtvaardigen de beslissing [345].

Uit een advies, opgesteld door de aartsbisschop van Toledo en door de markiezen Aguilar en Almazan op 23 juni 1578 te Madrid, blijkt dat men nieuwe besprekingen wenst. De goedkeuring van de paus is echter vereist en men neemt er al aan dat Rudolf II als bemiddelaar zal optreden. Op deze manier hoopte men én de Pacificatie van Gent én al wat noodlottig was voor de godsdienst uit de weg te ruimen [346].

Ook het rapport over de vergadering van de Spaanse Raad van State (te Madrid?) op 12 juli 1578 is bekend gebleven; zes raadsheren hadden daar een gesprek over het antwoord door Filips II te geven aan keizer Rudolf II in verband met een diplomatieke zending over de pacificatie van de Nederlanden. Het feit dat Rudolf II duidelijk een voorstander was om de Pacificatie te ratificeren wettigde het feit dat men vooraf zou trachten hem van dit plan te doen afzien. In de loop van de vergadering werd, inzake artikel 3 van de Pacificatie, aan de Staten-Generaal de bevoegdheid ontzegd de godsdienstkwestie in Holland en Zeeland op te lossen. Het afschaffen van de plakkaten werd evenmin goedgekeurd [347].

Ondertussen naderden de Unies van Atrecht en Utrecht. Geen van beide verdragen doen afbreuk aan de Pacificatie van Gent. Vooral bij de voorbereidingen en overeenkomsten die de Unie van Atrecht voorafgaan, valt op hoe sterk men zich vastklampt aan de Pacificatie van Gent, om de vrijwaring van de katholieke godsdienst te bewerken. Op een bepaald ogenblik is de Pacificatie van Gent het enige beletsel om de Waalse gewesten te verzoenen met Filips II. Men kan geen beter voorbeeld vinden om te bewijzen hoe de interpretatie van de Pacificatie van Gent voor velen totaal verschillend was. Zelfs tussen bevriende groepen was, naargelang van het beklemtonen van bepaalde accenten, voldoende plaats voor geschillen en meningsverschillen [348].

Reeds vanaf 1578 was de Pacificatie van Gent opnieuw het middelpunt geworden in Europese diplomatieke kringen die een oplossing nastreefden voor het vraagstuk van de rust in de Nederlanden. De paus zond een nuntius, de koning van Spanje zond de hertog van Terranova, don Carlos de Aragon terwijl Rudolf II, die als bemiddelaar fungeerde, zijn commissarissen aanstelde; ook vanuit de Nederlanden werd een afvaardiging gestuurd naar Keulen, waar in 1579 de Pacificatiedagen werden gehouden.

In een brief van 9 april 1579 schrijft Giambattista Castagna, pauselijk nuntius te Keulen, aan zijn correspondent Como enkele belangrijke bemerkingen: „*De moeilijkheid van de onderhandeling schuilt in vele punten, maar vooral in het feit dat Holland en Zeeland zo sterk vasthouden aan het Calvinisme. Artesië en Henegouwen zijn katholiek, maar wij willen tot in detail de vrede van Gent respecteren waarin die vier te verwerpen artikels voorkomen, zoals Uwe doorluchtige Hoogheid weet*" [349]. „In de vier te verwerpen artikels" moet men een verwijzing zien naar de instructies van Filips II aan zijn gezant. Zij komen neer op de negatie van de volgende punten van de Pacificatie van Gent: 1. Filips II kan zich niet verzoenen met het feit dat er in art. 2 een allusie wordt gemaakt op een verbond der provincies; 2. Filips II verwerpt art. 3 waarin sprake is van de samenroeping van de Staten-Generaal; 3. Filips II wil niet dat het matigen van de plakkaten en ordonnanties inzake de ketterij gebeurt zoals art. 5 voorschrijft; 4. Filips II gaat helemaal niet akkoord met wat in art. 6 en 7 over de positie van Willem van Oranje wordt vastgesteld [350].

Nog jaren zou de Pacificatie van Gent een bruikbare tekst blijven voor onderhandelingen. In 1588 zouden er te Broekburg besprekingen plaats hebben tussen Engelsen en Spanjaarden over de vrede in de Nederlanden. Verder blijkt uit een brief uit Praag (25 september 1590) en uit een advies vanuit Keulen (2 oktober 1590) dat men in een vergadering te Frankfurt dokterde aan een voorstel om de Nederlanden tot een algemene vrede te brengen. Ook hier was de Pacificatie van Gent niet weg te denken [351].

Met al deze voorbeelden zit men nog steeds erg in een officiële en diplomatieke sfeer en kan men zich afvragen of het „volk" wel iets had aan de Pacificatie van Gent. Daarom willen wij hierna enkele gevallen aanhalen, waarin particulieren of grotere groepen zich beroepen op één of meer artikels van de Pacificatie.

In de Grote Raad van Mechelen werden enkele processen gevoerd die verband houden met de Pacificatie. Naar aanleiding van de satisfactie van Utrecht werd door de Raad van State op 24 april 1577 aan de Grote Raad gevraagd of Utrecht gehouden was zijn satisfactie van de Prins te aanvaarden. De artikelen 6, 7 en 8 en de interpretatie ervan werden hier in overweging genomen. Op basis daarvan gaf de Grote Raad op 26 april als advies, dat Utrecht niet verplicht was zich te onderwerpen aan het stadhouderschap van Willem van Oranje. Uiteindelijk moest deze zaak door de later samen te roepen Staten-Generaal beslist worden [352].

Op 30 juni 1578 stuurt de Raad van Financiën vanuit Antwerpen een rekwest van Dirk en Roeland de Valkenaere. Ze vroegen een kwitantie van een door hen gedane aankoop van geconfisceerde goederen van hun vader, die zij van de koning hadden teruggekocht. Ter wille van nog overblijvende betalingen na de Pacificatie van Gent was er een geschil ontstaan, waarbij de artikels 10, 14 en 15 werden ingeroepen. De Grote Raad vond in dit geval dat de

interpretatie van de Pacificatie nergens beter kon gebeuren dan bij hen die ze hadden gesloten en bij de Raad van State. Daarom stuurden zij het rekwest op 10 juli 1578 terug naar de Raad van Financiën [353].

Filips van Egmont, oudste zoon van Lamoraal van Egmont, nam een vroeger proces over na het afsterven van zijn moeder Sabina van Beieren; als verweerdster had ze zich verdedigd tegen Jacqueline d'Espaigne, ter wille van een rente van 200 pond tournois, waarvan sinds 1567 de achterstallen niet waren betaald en die rente dateerde uit de tijd van de grootmoeder Françoise van Luxemburg, in 1528. Het proces was nog niet afgehandeld; volgens Filips van Egmont, in een request aan aartshertog Mathias, hing het eindvonnis af van de interpretatie van de Pacificatie van Gent. Daar Jacqueline d'Espaigne te nauw verwant was met de president van de Grote Raad, meende hij dat een evocatie van het proces tot de Raad van State gewettigd was. Op 6 september 1578 werd dan door de Raad van State naast Mathias advies gevraagd aan de Grote Raad. De artikels 16 en 19 werden ter sprake gebracht. De Grote Raad meende in haar advies van 23 september dat evocatie niet mocht toegestaan worden [354].

In Holland, meer bepaald in Leiden, deed zich een andere merkwaardige toepassing der Pacificatie van Gent voor. In de toen recent opgerichte universiteit aldaar werden de salarissen van de hoogleraren een tijd lang betaald uit de geannoteerde goederen, zowel van geestelijken als van wereldlijken in Rijnland. Toen heel wat wereldlijke goederen, op basis van de Pacificatie, door de ontvanger van de geannoteerde goederen vrijgegeven moesten worden, werden de Staten van Holland verplicht maatregelen te nemen om beter te kunnen voorzien in de betaling van die salarissen [355].

Nog te Leiden wordt op 27 maart 1577 door de schepenen een voorlopig vonnis geveld in een zaak waarin de eiser vorderde dat de verweerder veroordeeld werd tot betaling van vier jaar lijfrente. De verweerder erkende dat hij dit bedrag had moeten betalen, maar de rentmeester van de aangeslagen goederen had die renten in beslag genomen. Verweerder had vijftig gulden moeten betalen, hoewel hij geen voordeel had van het land. Hij beriep zich op artikel 16 van de Pacificatie. Het eindvonnis is niet bekend [356]. In augustus van datzelfde jaar roept men voor dezelfde schepenbank nog de toepassing van artikel 22 der Pacificatie in [357].

Wanneer Willem Oom een verzoek richt tot de Staten van Holland om uit de gevangenis te worden ontslagen *„achtervolgende de Pacificatie tot Gent gemaeckt"*, wordt hem dat toegestaan als hij zijn gevangeniskosten betaalt en *„den eedt van getrouwigheydt nae behooren"* zweert. Het zijn beslist niet de enige toepassingen [358].

Toen de Staten van Zeeland in 1577 besloten in het openbaar de goederen van de abdij van Middelburg te verkopen, rezen er bezwaren. Vooral de artikels 20 en 21 van de Pacificatie van Gent werden in het debat ingeroepen door

enkele geestelijken. Daarop verzochten de Staten van Zeeland Willem van Oranje, de opschorting van de verkoping niet toe te staan door de Staten-Generaal noch door de Raad van State. De verkoping geschiedde immers niet in tegenstrijd met de Pacificatie, maar wegens de grote achterstallen en de oude schulden, aldus de Staten van Zeeland [359].

Op 19 april 1578 werd in Middelburg een instructie afgewerkt voor afgevaardigden van de Staten van Zeeland die naar Willem van Oranje zouden reizen. Deze gedeputeerden zouden onder meer de Generale Staten, de stad Antwerpen, de Raad van Financiën en de Prins zelf ervan overtuigen *„waerom zyluyden stellende zijnne Ma^t in de possessie ende jouissance van zynne goeden ende innecommen van Zeelant syluyden nochtans tot hennewaerts nemen ende houden die administratie van den thol ende andere domeynen, funderende hun die voorscreven gedeputeerde, dat naer de Pacificatie van Ghendt tselve sulcx behoort ende vermach te geschieden, ende en is de voerscreven Staten nyet geraden, noch ter tijt te laeten demembreren ende separeren het corpus van Zeelandt, zoo in de maniere van regeringe als administratie der innecommen van dyen"* [360].

Ook in verband met de licenten is er een duidelijk onderscheid te maken tussen deze geheven vóór de Pacificatie en deze erna [361]. Het onderscheid tussen theorie en praktijk was hier ook belangrijk. Reeds in 1577 immers dringt men erop aan dat de licenten niet meer geheven zouden worden [362]. Hoe de situatie in verband met de Pacificatie moet onderscheiden worden naar tijd en plaats, blijft een open vraag.

In november 1578 werd aan Willem van Oranje een verzoekschrift aangeboden door de overste, onderoverste en de zusters van het vroegere klooster van Geertruidenberg. De eerste twee voornoemden waren Anna Buys en Barbara van Nassau, dochter van Jan, in leven kastelein van Heusden, natuurlijke zoon van graaf Johan van Nassau. Nu woonden zij met vijftien zusters, minimum vijftig jaar oud, sinds vijf jaar in 's-Hertogenbosch waar zij van aalmoezen leefden. Ingevolge de Pacificatie van Gent vroegen zij alimentatie uit de inkomsten die zij destijds van hun ouders hadden meegekregen [363].

In verband met Doornik en het Doornikse wordt aangestipt, dat de publikatie aldaar heel wat vreugde veroorzaakte. Op basis van art. 5, waardoor het opheffen van de plakkaten bannelingen de mogelijkheid bood terug te keren, wordt vooropgesteld dat de gereformeerden in massa terugkeerden. Ruim zes duizend mensen zouden in Doornik opnieuw hun intrek hebben genomen [364]. Voorts zij erop gewezen dat Pierre Pintaflour, bisschop van Doornik, in de loop van 1577 met de Prins correspondeerde in verband met de toepassing van de Pacificatie [365].

Wanneer op 15 januari 1586 de instructie wordt goedgekeurd voor de curatoren van het sterfhuis van Willem van Oranje, wordt aldaar gesteld dat de Staten-Generaal het sterfhuis volgens de Pacificatie van Gent moeten ontlasten van de twee door de Prins verrichte oorlogsexpedities. Bovendien blijkt uit

deze instructie en uit de „staat" van het sterfhuis op 18 januari 1586 ingediend, dat de Pacificatie van Gent vaak als scharnierdatum fungeert. In de slotformule van het laatste document blijkt dat de Staten-Generaal in 1582 aan Willem van Oranje enkele kerkelijke goederen hadden toevertrouwd (nl. de abdijen Affligem in Brabant, Veurne, Ter Duinen, en St.-Winnoksbergen in Vlaanderen) om hem te ontlasten voor de kosten van de bovenvermelde expedities. De Prins had er evenwel geen voordeel uit gehaald [366].
Een ander frappant voorbeeld dat de haat tegen de Spanjaarden illustreert, situeert zich in 1576 in Dowaai. Daar bevonden zich, zoals nog elders in de Nederlanden, uitgeweken Engelse katholieken. Met de stijgende hetze tegen de Spanjaarden worden ook de Engelsen uit het college van Dowaai naar Reims gedreven. Men kan aannemen dat nog andere Spaansgezinde groepen of instanties die door de Spanjaarden werden beschermd, gelijkaardig werden behandeld [367].
Toen Artesië in november 1576 problemen had met een vraag van de Staten-Generaal om bij te dragen in een belasting (honderdste penning), verwezen de Staten-Generaal op 9 december uitdrukkelijk naar artikel 2 van de Pacificatie om de Staten van Artesië te overtuigen hun solidariteit met de bond der XVII Provinciën niet ongedaan te maken [368].
Als laatste voorbeeld van de toepassing der Pacificatie wordt de controle van de Rekenkamers op de geconfisceerde goederen aangehaald. Men vindt immers dat het beheer van deze goederen door de invloed van de Pacificatie wordt beëindigd [369]. Anderzijds werden de ontvangers van de confiscaties na de Pacificatie lastig gevallen. Zo gebeurde het dat Jan van de Poele, Lodewijk van Havere en Meester Pieter van der Meersch respectievelijk ontvangers van de confiscatie te Gent, Brugge en Ieper een rekwest indienen bij de Raad van State waarbij zij met verwijzing naar de artikels 10, 14, 15, 18 en 19 van de Pacificatie van Gent vroegen verlost te worden van deze nadelige situatie [370].
Uit dit overzicht is ook wel duidelijk geworden dat wellicht nog vele andere analoge voorbeelden zouden zijn te vermelden indien men de zestiende-eeuwse archiefdokumenten aan een grondig onderzoek zou onderwerpen. Na deze enkele aangehaalde voorbeelden moet men echter besluiten dat de Pacificatie van Gent ook na 1576 nog een belangrijke betekenis heeft gehad.

V. BETEKENIS VAN DE PACIFICATIE VAN GENT

Het ontstaan van de Pacificatie van Gent kan men toeschrijven aan het ongenoegen van zeer vele inwoners van de XVII Provinciën over het jarenlang uitblijven van de vredesregeling vanwege Filips II. Militaire onrust, economische achteruitgang, politieke en institutionele aftakeling en een steeds groter wordende vraag naar vrede, deden de Staten van Brabant ertoe overgaan zelf het beleid in handen te nemen om de vrede te bewerken. De illegaal samengeroepen Staten-Generaal slaagden erin, met de formele steun van de Raad van State,

een akkoord af te sluiten met de afgevaardigden van de twee opstandige provincies. Als basis voor dit akkoord golden de besprekingen van Breda in 1575. Indien men de Staten-Generaal in dit geval enige revolutionaire actie wil toeschrijven, dan moet deze actie uiteindelijk worden bestempeld als conserverend en reactionair; een echte nieuwe beleidsoptie wordt niet genomen. Vooral in de jaren na 1576 blijkt dat de actie van de Staten-Generaal stootkracht miste.

Uit het voorgaande is het wellicht duidelijk geworden, dat de Pacificatie van Gent van grote betekenis is geweest in de geschiedenis van de Nederlanden en in het verloop van de Opstand tegen Spanje. Ook heeft ze een voorname rol gespeeld in een bredere Europese context. De belangrijkheid ervan moet omzichtig worden omschreven.

Een eerste constatering is dat de Pacificatietekst als basis voor de vrede in de XVII Provinciën, meer kansen inhield om te mislukken dan om tot succes te leiden. Doordat er zovele tegengestelde opvattingen verzoend moesten worden, tenslotte door het ontbreken van een vorst of van een vorstelijk vertegenwoordiger aan de onderhandelingstafel, kon de Pacificatie maar standhouden als het voornaamste bindmiddel, tussen de Nederlandse provinciën, nl. de haat tegen de Spaanse troepen, door reële opstandigheid kon worden aangevoeld.

De muitende en om soldij schreeuwende Spaanse troepen bewerkten dat door hun furies te Aalst, Lier en Maastricht de belangrijkste provincies (Brabant, Henegouwen, Vlaanderen), met de twee opstandige provincies (Holland, Zeeland en de Prins) een vrede wensten te sluiten. De Spaanse Furie te Antwerpen zou achteraf nog olie gieten op de golven, door de voornaamste eis, nl. de verwijdering van de Spanjaarden, kracht bij te zetten. De chaotische situatie na de dood van Requesens was de achtergrond waartegen deze Pacificatie zich afspeelde. De vrede die de Pacificatie bracht was eerder kortstondig. Zij was bovendien verschillend naargelang van de situatie in elk van de XVII Provinciën. Onze schets van de plaatselijke toestanden was zeker niet altijd even accuraat. Voor meer precisie is nog veel lokaal studiewerk te verrichten [371]. Het ontslaan en het uitbetalen van de tienduizenden soldaten in de Nederlanden behoort hier tot de belangrijkste problemen.

Zodra men sprak over gehoorzaamheid aan de koning, over het behoud van de katholieke godsdienst en over de rol die aan de Staten-Generaal zou worden toegekend bij verdere onderhandelingen, maakten deze tegenstellingen elk vergelijk onmogelijk.

Want met gehoorzaamheid aan de koning waren — bij beide partijen — andere types van koningschap verbonden. Grosso modo komt het erop neer dat Oranje wel voorwaardelijk met de centraliserende Keizer Karel V kon scheep gaan maar niet met de absolutistische koning Filips II, terwijl vele ingezetenen uit de XV Provinciën bereid waren zich bij het absolutisme van Filips II neer te leggen.

Wat de godsdienst betreft voelden de Opstandelingen zich belemmerd, omdat zij hun gereformeerde godsdienst niet mochten propageren terwijl de XV provincies zich verongelijkt voelden, omdat zij zich niet mochten inzetten om Holland en Zeeland tot godsdienstige „rede" te brengen.
Voor de Staten-Generaal wilden de XV Provincies een systeem „meerderheid van stemmen", terwijl Oranje met Holland, Zeeland en geassocieerden dachten aan een vergadering waar niemand een ander lid kon dwingen.
Voor deze kapitale vraagstukken werd opnieuw verwezen naar een later bijeen te roepen Staten-Generaal, zoals die in 1555 had plaats gehad. Ze zijn er nooit gekomen waardoor de onderhandelaars zelf hun onmacht te kennen gaven. Door de komst van Don Juan begon dan een taktisch spel tussen de Staten-Generaal, de Prins en de nieuwe landvoogd, waardoor de verhoudingen zoals die bij de Pacificatie van Gent hadden bestaan, werden gewijzigd. De kans dat de voorgenomen bijeenkomst van de Staten-Generaal zou plaats hebben werd steeds kleiner.
Het is duidelijk dat Holland, Zeeland en geassocieerden met Willem van Oranje een globaal eensgezinde groep vormden met wel omschreven plannen, terwijl men in de Staten-Generaal door inertie en onbeslistheid ter plaatse bleef trappelen: de enen lonkten naar Oranje, de anderen naar de koning. Het gemis van een leidinggevend figuur die de algemene overeenstemming kon bereiken, het falen van de Prins om zich als dusdanig te laten erkennen, de „verdeel en heers"-politiek van de vorst tegenover het Zuiden, de onmacht van de pas aangestelde landvoogd, de tegenstand van adel en clerus in het Zuiden ten aanzien van Oranje waren politiek gezien al in 1576 de factoren die een scheiding tussen Noord en Zuid in het vooruitzicht stelden.
De tweede belangrijke vaststelling is dat de Pacificatie van Gent uiteindelijk niet zo belangrijk was terwille van de intrinsieke waarde van de tekst, maar veeleer omdat zij later een aantrekkingskracht is blijven uitoefenen op de gebeurtenissen. Het feit dat de intrinsieke waarde van de tekst niet groot is, gaf jarenlang na de Pacificatie aanleiding tot verkeerde opvattingen. De Pacificatietekst bestrijkt zoveel uiteenlopende aspecten van het maatschappelijk leven dat door de partijen heel verschillende accenten werden gelegd. Hieruit volgt dat de interpretatie van de tekst(onderdelen) belangrijker is dan de tekst(onderdelen) zelf.
De mogelijkheid om de tekst vanuit verschillende gezichtspunten te benaderen en te interpreteren had als merkwaardig gevolg, dat Noord en Zuid de Pacificatie van Gent inriepen en trouw bleven, maar dat elk zijn eigen weg ging. De pacificatietekst blijft de gespreksbasis voor alle verdere verdragen totdat Farnese het Zuiden heeft heroverd. In het Noorden wordt hij zelfs, in 1657, als eerste tekst opgenomen van het Groot Placcaatboek onder *„de fundamentele wetten der regeringe vande Vereenichde Nederlantsche Provincien in 't Generael: Mitsgaders van Hollandt en Zeelandt in 't Particulier"* [372].

Afgezien van de grote politieke opties die men had kunnen nemen en waarvan men in de Pacificatietekst alleen de problemen aantreft, werden in de Pacificatie van Gent nog vele netelige vraagstukken aangeraakt, waarvan de praktische uitwerking een grote rol speelde in het maatschappelijk leven. Men denke aan de amnestiemaatregel, de vrije handel en wandel, de herstelmaatregelen na een tien jaar durende repressie en het opheffen van de strenge plakkaten tegen de ketters. Hoe elke provincie afzonderlijk daarin heeft voorzien en hoe men wellicht naargelang van het gewest andere oplossingen vond voor deze punten, kan tot dusver niet worden aangegeven. In elk geval betekent de Pacificatie in dit verband een mijlpaal die voor duizenden onderdanen in de Nederlanden van essentieel belang was: een eindpunt in de ellende, maar ook een nieuwe start.

Na de Pacificatie van Gent deed men nog vaak een beroep op dit akkoord. Telkens als men de Nederlanden als een geheel wilde vrijwaren moest men bij vredesonderhandelingen naar deze tekst terugkeren. Het was de laatste tekst, waarin de twee opstandige provincies met de meerderheid van de andere provincies de knelpunten bespraken die de vrede in de weg stonden. Men kan bezwaarlijk beweren, dat de standpunten van beide partijen in de Pacificatie dicht bij elkaar waren gebracht. Hier waren ze echter voor het laatst bij elkaar. Vandaar dat men nog jaren ernaar refereert.

Een derde aspect is het uitgesproken Europees karakter van de Pacificatie. De Pacificatie van Gent had direct een weerklank in de meeste Europese landen en werd er zorgvuldig bestudeerd en gecommentarieerd.

Tot 1576 heeft wellicht geen enkele soortgelijke overeenkomst, in de Nederlanden ontstaan, zoveel succes als de Pacificatie van Gent. Meer dan dertig verschillende edities werden als pamflet verspreid in het Nederlands, het Frans, het Duits en het Engels, zonder te gewagen van de tekstuitgaven in handschrift en in gepubliceerde werken, waarbij rekening moet worden gehouden met vertalingen in nog meer talen (o.a. Latijn, Spaans en Italiaans). De Pacificatie van Gent kende een Europese weerklank.

De in de Nederlanden op touw gezette acties, van Den Briel in 1572 tot de Pacificatie van Gent, hadden tot gevolg dat de omringende absolutistische staten met gemengde gevoelens uitkeken naar de opstand in de Nederlanden. Het recht op verzet tegen de vorst, dat sinds het Calvinisme steeds meer ingang vond in de politieke ideeënwereld, was op weg om in de praktijk een belangrijke overwinning te behalen. Althans, zo scheen het. Vandaar dat men om vaak uiteenlopende belangen en motieven zeer geïnteresseerd was in de confrontatie tussen Filips II en zijn onderdanen. Veel sympathie voor het standpunt van de onderdanen was er niet te bespeuren bij de gevestigde machten.

Die Europese draagkracht wordt glansrijk geïllustreerd, wanneer bijvoorbeeld op de Pacificatiedagen van Keulen in 1579, de Pacificatietekst van Gent als basis werd gebruikt voor de besprekingen tussen koning Filips II, paus Grego-

rius XIII, Rudolf II, de Staten-Generaal en uiteraard ook de prins van Oranje [373]. Daarnaast wordt hier alleen nog een concept voor een Engels vredesvoorstel gesignaleerd, daterend van januari 1588 [374]. In een rapport van de voornaamste punten van een conferentie, op 10 juni 1588 gehouden *„at the Lord Treasurer's"*, nl. bij William Cecil, lord Burghley, wordt ook herhaaldelijk gewezen naar de Pacificatie van Gent [375]. In deze tijd hadden de vredesbesprekingen van Broekburg plaats tussen Engelsen en Spanjaarden [376]. Dit wijst erop dat de Pacificatie van Gent nog jaren werd aangezien als een werkdocument. Het is duidelijk dat onderhavige studie vele andere initiatieven over het hoofd heeft gezien en dat een grondiger onderzoek in binnen- en buitenlandse archieven nog heel wat speurwerk openlaat.

Het past te wijzen op het complexe karakter van de Gentse Pacificatie. Over het uiteindelijk karakter van de Pacificatieovereenkomst kan men wellicht nog lang redetwisten. Onzes inziens, mag de inhoud niet strak en bindend voor de partijen worden geïnterpreteerd. Publiekrechtelijk was de tekst maar rechtsgeldig na ratificatie door ieder van de gewesten afzonderlijk. De Pacificatie van Gent werd zeker niet door elke provincie geratificeerd. Zelfs na deze ratificatieprocedure mag men de Pacificatie niet vergelijken met de klassieke verdragen [377], die een bindend karakter vertonen. Uit de inhoud blijkt immers dat de Pacificatie eerder een intentieverklaring was, waarnaar de partijen zich in de toekomst wilden richten in gezamenlijk overleg.

Gepoogd werd een genuanceerd beeld te geven van de Pacificatiegeschiedenis. Een nieuwe visie op de Opstand werd niet gebracht. Daarvoor is nog te veel werk te verrichten. Wel werden vele aspecten in een nieuw licht geplaatst. De uitgebreide materie — zowel in plaats, tijd als in de waaier van facetten — van onderwerpen als de Pacificatie en van andere fenomenen in het kader van de geschiedenis van de XVII Provinciën brengt mee, dat men ondanks vele voorzorgsmaatregelen toch lacunes laat.

Wij zijn ons vooral bewust dat de financiële en sociaal-economische implicaties te weinig aan bod kwamen en dat er zeker nog andere leemten zijn. Wij reserveren ze voor andere onderzoekers. Aldus zullen de geopende perspectieven zeker nog bredere historische horizonten opentrekken.

VOETNOTEN

* Volgende afkortingen werden gebruikt:

ARA: Algemeen Rijksarchief; *BCRH:* Bulletin de la Commission Royale d'Histoire; *BN:* Biographie Nationale, *BUG:* Bibliotheek der Universiteit te Gent; *GRM:* Grote Raad te Mechelen; *NNBW:* Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek; *PEA:* Papiers d'Etat et de l'Audience; *RAG:* Rijksarchief Gent; *RK:* Fonds Rekenkamer; *RV:* Fonds Raad van Vlaanderen; *SAG:* Stadsarchief Gent.

[1] In de Pacificatietekst keert men tien jaar in de tijd terug om het begin van de „troebelen" aan te duiden. Dit brengt ons tot 1566, waarbij men aan de Beeldenstorm kan denken, maar de tijdgenoten schijnen het eerder bij de komst van Alva (1567) te houden.

[2] H. Pirenne, *Bibliographie de l'histoire de Belgique,* Brussel 1931³, p. 319-320, te vervolledigen met H. De Buck en E. Smit, *Bibliografie der Geschiedenis van Nederland,* Leiden 1968, p. 181-184.

[3] *Commentaires de B. de Mendoza,* uitg. Colonel Guillaume, Brussel 1863, dl. II, p. 367-369.
[4] *Memoires de M.A. del Rio,* uitg. A. Delvigne, Brussel 1869-1871, 3 dln.
[5] F. Lau en K. Höhlbaum, *Das Buch Weinsberg 1517-1597,* Leipzig-Bonn 1886-1898, 4 dln.
[6] Tijdgenoten hadden het meer over de Unie van 1548 of van Augsburg.
[7] L.P. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas,* Brussel-Gent-Leipzig 1869, dl. IV, p. 285.
[8] L.P. Gachard, *Correspondance de Philippe II,* dl. IV, p. 39, 86 en 200.
[9] L.P. Gachard, *Correspondance de Philippe II,* dl. IV, pp. 43 en 410, waar men de vergelijking maakt dat Keizer Karel naar de Nederlanden komt om Gent te straffen en dat Filips II de overtocht niet maakt als de Nederlanden op het spel staan.
[10] M. Baelde, *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578),* Brussel 1965. Naast het belang van dit werk voor de institutionele situatie zullen vele personages uit dit artikel beter gesitueerd kunnen worden door onderhavige studie.
[11] Berlaimont en Mansfeld werden na de putsch van 4 september 1576 het langst vastgehouden. Toch had Ressegem daar het geluk een zending naar Spanje te volbrengen. Voor argwaan tegenover Ressegem, Baron Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II,* Brussel 1890, dl. IX, p. 63.
[12] Bovendien was hij kanselier van de orde van het Gulden Vlies en proost van Sint-Baafs te Gent. Op 14 april 1576 zou hij Filips II vragen vervangen te worden in zijn functie van hoofd-voorzitter van de Raad van State, cf. L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. IV, pp. 65-68.
[13] C.P. Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belgica,* 's-Gravenhage 1743, dl. II, 1, p. 406.
[14] L.P. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas,* Brussel-Gent-Leipzig 1858, dl. III, pp. 472-473.
[15] Ibidem, p. 409.
[16] *Œuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde. Correspondance et mélanges. Précédés d'une introduction par Alb. Lacroix,* Parijs-Brussel-Genève 1860, p. 200. Hij spreekt over een viermanschap (Nam si Rodam, Viglium, Morillonum et Berlaimontium excipias, caeteri omnes umbrae sunt potius quam viri)! Morillon, de vicaris-generaal van het aartsbisdom Mechelen, behoorde zeker niet tot de Raad van State.
[17] Zodra de Staten-Generaal in september 1576 bijeenkomen, kiezen zij een Raad van Oorlog die alleen is samengesteld uit edellieden uit de Nederlanden. Zie N. Japikse, *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609,* 's-Gravenhage 1915, dl. I. p. 4.
[18] C.P. Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belgica,* 's-Gravenhage 1743, dl. II, 1, p. 409.
[19] L.P. Gachard, *Correspondance de Philippe II,* dl. IV, p. 477.
[20] Baron Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II,* Brussel 1889, dl. VIII, p. 300, waar Gonzaga, Romero, d'Avila en Roda vermeld zijn.
[21] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. IV, p. 148.
[22] L.P. Gachard, *ibidem,* p. 21.
[23] L.P. Gachard, *ibidem,* pp. 384-389.
[24] L.P. Gachard, *ibidem,* pp. 354-355. Vandaar dat op 23 september 1576 een plakkaat verscheen, dat deze usurpatie aan de kaak stelde en het verbod oplegde Roda te gehoorzamen.
[25] C.P. Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belgica,* 's-Gravenhage 1743, dl. I, 2, p. 863.
[26] M. Diericx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II, 1559-1570,* Antwerpen-Utrecht 1950.
[27] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. IV, pp. 89-94.
[28] E. Strubbe en L. Voet, *De Chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden,* Antwerpen-Amsterdam 1960, pp. 232-317.
[29] J. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas. Deuxième partie,* Brussel 1940, dl. I, p. 5.
[30] *Placcaeten ende Ordonnantien vande Hertoghen van Brabandt,* Antwerpen 1648, dl. II, pp. 370-397, vooral pp. 371-372.
[31] C.A. De Bruijn en H.R. Reinders, *Nederlandse vestingen,* Bussum 1967, p. 41.
[32] J. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen,* Utrecht-Antwerpen 1968, pp. 127-129.
[33] L.P. Gachard, *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint,* Brussel 1846, p. 110.
[34] J.C. Ramaer over Caspar de Robles in *NNBW,* X (1937), kol. 819-820.
[35] A. Bousse, *Het Historische Gebeuren* in *Antwerpen in de XVIde eeuw,* Antwerpen 1975, p. 27 en 35.
[36] G. Parker, *The army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659,* Cambridge 1972, p. 271.
[37] Onbetwistbaar was het meesterschap van Oranjes vloot, zoals door Spanjaarden werd toegegeven. L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. IV, p. 345.
[38] Over het soms ondoordacht verplaatsen van troepen klaagt Roda, *ibidem,* p. 351.
[39] Zie het herdenkingsnummer n.a.v. de 400ste verjaardag van deze Statenvergadering: *Holland,* IV, nr. 4 (augustus 1972).
[40] H. Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden 1572-1584,* in *Rheinisches Archiv,* LII (1958), pp. 56-70.

41 J. Fox en P. van der Laan, *Geschiedenis en staatsinstellingen van Nederland tot in de 19e eeuw,* 's-Gravenhage, 1971², p. 39. De overdracht zelf gebeurde te Dordrecht op 11 juli 1575.
42 J. Fox en P. Van der Laan, o.c., p. 39.
43 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad,* 's-Gravenhage 1916, dl. III, p. 64.
44 L.P. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne,* Brussel-Leipzig-Gent, 1851, dl. III, pp. 75-80.
45 *Ibidem,* pp. 367-368.
46 *Ibidem,* pp. 88-93.
47 *Ibidem,* p. 75.
48 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. III, pp. 44-47.
49 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. III, p. 83 en idem, *Corresp. de Guillaume,* dl. III, pp. 373-381.
50 L.P. Gachard, *Corresp. de Guillaume,* dl. III, pp. 381-392.
51 L. Kooperberg over Jan van Matenesse in *NNBW,* X (1937), kol. 593-594.
52 P. Bor, *Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlandsche Oorlogen,* Amsterdam 1679, p. 533.
53 L.P. Gachard, *Corresp. de Guillaume,* dl. III, pp. 393-397.
54 *Ibidem,* p. 430.
55 H.A. Enno van Gelder, specialist over deze periode, publiceerde *De Vrede van Gent (8 November 1576)* in *Historische Opstellen aangeboden aan J. Huizinga,* Haarlem 1948, pp. 84-117: passim. Vergelijk met dezelfde, *Van opstand via vrede naar oorlog 1576-1578,* in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden,* Utrecht-Antwerpen 1952, dl. V, pp. 75-115. Zie ook dezelfde, *Van beeldenstorm tot pacificatie. Acht opstellen over de Nederlandse revolutie der zestiende eeuw,* Amsterdam-Brussel 1964.
56 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. III, p. 259.
57 *Ibidem,* p. 365.
58 *Ibidem,* p. 252.
59 *Ibidem,* p. 356.
60 *Ibidem,* p. 709.
61 *Ibidem,* p. 697.
62 *Ibidem,* p. 698.
63 *Ibidem,* p. 722.
64 *Ibidem,* pp. 333, 639, 741.
65 *Ibidem,* pp. 587 en 645.
66 *Ibidem,* p. 299.
67 *Ibidem,* pp. 587 en 645.
68 *Ibidem,* pp. 587 en 645.
69 *Ibidem,* p. 645.
70 *Ibidem,* p. 357.
71 *Ibidem,* p. 352.
72 *Ibidem,* p. 394.
73 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. IV, p. 65.
74 *Ibidem,* p. 108.
75 *Ibidem,* p. 31.
76 *Ibidem,* pp. 95 en 114.
77 *Ibidem,* p. 195.
78 *Ibidem,* pp. 274-275.
79 *Discours véritable sur ce qui est advenu touchant l'alborote et esmotion des Espaignolz mutinez es isles de Zelande incontinent la prinse de Ziericzee, le second de Juillet 1576,* in *Mémoires de Frederic Perrenot (uitg. A. de Robaulx de Soumoy),* Brussel 1860, pp. 335-339.
80 J. Pot, *Het beleg van Zierikzee,* Leiden 1925, p. 61.
81 A. De Blecourt en N. Japikse, *Klein Placcaatboek van Nederland,* Groningen-Den Haag 1919, pp. 109-112.
82 *Resolutien der Staten van Holland en West-Friesland,* 1576, pp. 58-68.
83 J. Vande Water, *Groot Utrechts Placcaatboek,* Utrecht 1729, dl. I, pp. 35-37.
84 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. IV, p. 306.
85 *Resolutien der Staten van Holland en West-Friesland,* 1576, p. 164.
86 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. IV, pp. 233, 311 en 341.
87 G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance de la maison d'Orange-Nassau,* Leiden 1838, 1ste serie, V, pp. 350-351.
88 Ch. Wilson, *Queen Elisabeth and the Revolt of the Netherlands,* Londen 1970, passim.
89 P. Bondam, *Verzameling onuitgegeevene stukken,* Utrecht 1779, dl. I, p. 195 en p. 283. Zie verder G. Groen van Prinsterer, *Archives,* 1ste reeks, dl. V, passim.
90 P. Bondam, o.c., pp. 216-219 en 273.
91 *Ibidem,* pp. 171-173.

[92] J. Diegerick, *Documents concernant la Pacification de Gand qui se trouvent aux archives communales de la ville d'Ypres, in BCRH,* XLV (1576), pp. 422-427.
[93] A.J. Crosby, *Calendar of State Papers. Foreign series on the reign of Elizabeth 1575-1577.* Londen 1880 (Nendeln 1966 Reprint), nr. 1308, p. 535. Vergelijk H. Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584,* in *Rheinisches Archiv,* LII (1958), p. 177.
[94] Baron Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II,* Brussel 1890, dl. IX, p. 310.
[95] We steunen daarvoor in grote mate op de reeds geciteerde studie van H.A. Enno Van Gelder, *De Vrede van Gent,* vooral pp. 86-92.
[96] G. Groen van Prinsterer, *Archives,* 1ste reeks, dl. V, p. 95.
[97] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. III, p. 536: Remonstrantie van de Staten-Generaal aan Requesens, Brussel, 7-11 juni 1574.
[98] *Ibidem,* III, p. 737: Advies van uitgebreide Raad van State-vergadering, dd. 18 juni 1573 te Antwerpen.
[99] *Ibidem,* III, p. 329: brief van Requesens aan de vorst. Antwerpen, 29 juni 1575.
[100] H.A. Enno Van Gelder, *art. cit.,* p. 89.
[101] Zie de kordate en merkwaardige formulering bij L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. III, p. 659: Dordrecht, 20 maart 1575. Antwoord van de deputatie van de prins van Oranje en van Holland en Zeeland.
[102] De in de Pacificatie van Gent geformuleerde stellingen vormen o.m. de basis van het latere publiekrechtelijke leven in de onafhankelijke Verenigde Provinciën. De incubatieperiode van deze tekst ligt beslist vóór de periode van de eigenlijke onderhandelingen.
[103] H.A. Enno Van Gelder, *art. cit.,* p. 92.
[104] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. III, p. 697, Dordrecht, 11 mei 1575. Antwoord van de deputatie van de Prins en van Holland en Zeeland.
[105] *Ibidem,* III, p. 697.
[106] *Ibidem,* III, p. 463: brief van 10 maart 1576.
[107] *Ibidem,* III, p. 790: Breda, 13-14 juli 1575. Laatste antwoord van de deputatie.
[108] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. IV, pp. 281-282 en 314.
[109] *Ibidem,* p. 150.
[110] *Ibidem,* p. 410.
[111] *Ibidem,* pp. 305 en 348.
[112] *RAG, RV,* 734, 48 r°.
[113] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. IV, pp. 315-317 en 346.
[114] A.J. Crosby, *Calendar of State Papers. Foreign series on the reign of Elizabeth 1575-1577,* Londen 1880 (Nendeln 1966 reprint) p. 423. Jeronimus de Roda was er anderzijds zeker van dat de Staten van Brabant de echte daders waren. L.P. Gachard, *Correspondance de Philippe II,* dl. IV, pp. 404-405. Zie ook G. Groen van Prinsterer, *Archives,* dl. V, pp. 404-409. Voor het verloop van deze gebeurtenissen en deze welke volgen tot februari 1577 zie ook: *Relation de la première négociation des états généraux avec don Juan d'Autriche et des événements qui la précédèrent, par Gaspar Schetz, seigneur de Grobbendoncq, trésorier général des finances: 2 septembre 1576 - 16 février 1577,* uitg. L.P. Gachard, in *BCRH,* XXXV (1865), pp. 66-100.
[115] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. IV, pp. 195-197.
[116] *RAG, RV,* 734, f° 95 r°.
[117] *RAG, RV,* 734, f° 97 r°.
[118] *RAG, RV,* 734, f° 104 r°-v°.
[119] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II,* dl. IV, pp. 406 en 420.
[120] L.P. Gachard, *Actes des Etats Généraux des Pays-Bas 1576-1585,* Brussel 1861, dl. I, p. 3-4. N. Japikse, *Resolutiën der Staten-Generaal,* dl. I, p. LV geeft een andere adressering.
[121] N. Japikse, *o.c.,* I, p. LV. In Holland stonden Amsterdam, Haarlem, Schoonhoven, Oudewater, Muiden en Weesp nog aan 's konings zijde. In Zeeland waren dat Zierikzee, Goes, Reimerswaal, Tholen.
[122] *ARA,* Den Haag, *Collectie Musschenbroeck, Acta Statuum Belgii,* dl. I, f° 22 v°. Zie *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven,* XLV, dl. I (1922), p. 103.
[123] N. Japikse, *o.c.,* I, p. LVII.
[124] Vergelijk N. Japikse, *o.c.,* I, p. LVI met L.P. Gachard, *Actes,* p. 7. Noteer ook dat in Gelderland Buren en Bommel geassocieerd waren met de Prins.
[125] Zo werd Friesland uitgenodigd op 28 september, 5 oktober, 5 november en 5 december 1576.
[126] Overijsel stuurde Jorrien Voeth, Luxemburg stuurde in oktober enkele personen die geen opdracht hadden van de Staten. Omstreeks midden december was er in Brussel al een Friese delegatie.
[127] N. Japikse, *o.c.,* dl. I, p. LIX.
[128] *Resolutiën van de Staten van Holland en Westfriesland,* 1576, z. pl. en j., p. 156. Voor biografische notities over de drie laatste personen, die de Pacificatie ondertekenden en die alle drie al in 1575 te Breda deelnamen aan de besprekingen, zie respectievelijk *NNBW,* III, 1526-1529; I, 519-523 en VIII, 1190-1191.

[129] De vierde afgevaardigde werd Meester Cornelis De Coninck, burgemeester van Delft. Zie over hem A.J. Van der Aa, *Biografisch Woordenboek*, Haarlem 1858, dl. III, p. 659.
[130] *Resolutiën van de Staten van Holland*, p. 157.
[131] P. Bor, *o.c.*, p. 716.
[132] L.P. Gachard, *Corresp. de Guillaume*, dl. III, pp. 113-114.
[133] *Ibidem*, p. 118.
[134] *Ibidem*, p. 115-116.
[135] L.P. Gachard, *Actes des Etats Généraux des Pays-Bas 1576-1585*, Brussel 1861, dl. I, pp. 15-16.
[136] *Ibidem*, p. 16. V.
[137] A. 's Gravezande, *De Unie van Utrecht herdacht*, Middelburg 1779, pp. 177-178, waar blijkt, dat deze auteur daarvoor de *„Notulen ten Raade van Middelburgh"* nazag, die ondertussen verloren gingen.
[138] *NNBW*, dl. V, kol. 139-141.
[139] A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek*, Haarlem 1860, dl. IX, p. 190.
[140] *NNBW*, dl. III, kol. 1111-1114.
[141] W. de Bruine, *Inventaris van het archief der Gemeente Vlissingen*, Vlissingen 1959, 2 dln., passim.
[142] J. Pot, *Het beleg van Zierikzee*, Leiden 1925, p. 42-43.
[143] J.C. de Jonge, *o.c.*, p. 25. Wat de biografieën van de verkozen afgevaardigden uit Brussel betreft: *Eerst de abten:* Jan van der Linden (Brab.), in *Monasticon Belge*, Luik 1970, dl. IV, Brabant, 4, pp. 925-928; Gelein de Temmerman (Vl.), A. van Lokeren, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre*, Gent 1871, dl. II, pp. LXXII-LXXIV; Mathieu Moulart (Heneg.), J. Lestocquoy, *Les évêques d'Artois*, Fontenay-le-Comte 1942, pp. 76-78. Ook *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et le Luxembourg, recueillis et publiés pour la première fois par le baron de Reiffenberg*, Brussel 1848, dl. VIII, pp. 634 sqq. *Vervolgens de adel:* Jan de Mol, heer van Oetingen (Brab.), waarvan geen biografisch overzicht voorhanden is. Zie evenwel: A. Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles*, Brussel 1969 (reprint), dl. I, p. 246; E. Poullet, *Correspondance du Cardinal de Granvelle 1565-1586*, Brussel 1877, dl. I, p. 40. Verder L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dln. I-V, passim en andere bronnenpublikaties en uitgegeven werken die deze periode behandelen. Frans van Halewijn, heer van Zweveghem (Vl.), *BN*, dl. VIII, kol. 633-636. Zie verder *Mémoires sur les troubles de Gand 1577-1579 par François de Halewyn seigneur de Sweveghem* (uitg. Kervyn de Volkaersbeke), Brussel 1865. Karel van Gavre, heer van Fresin (Heneg.), *BN*, dl. VII, kol. 527-529. *Tenslotte de derde stand:* Elbertus Leoninus (Brab.), J. Roelink, *Een honderdtal brieven uit de correspondentie met Elbertus Leoninus*, Amsterdam 1946; ook *NNBW*, dl. III, kol. 756-760. Pieter de Bevere (Vl.) afkomstig uit Kortrijk, studies te Orleans, griffier te Kortrijk, griffier in de Raad van Vlaanderen (1558-1571), raadsheer in de Raad van Vlaanderen (1571-1577); raadsheer in de Raad van State naast Mathias (1578); gegrepen door rebellen en 6 maanden gevangen in Menen; raadsheer *aux honneurs* (1588); advocaat fiscaal in de Raad van Vlaanderen (1593); raadsheer *aux honneurs* (1594); overleden 16.1.1598 en op 20.1.1598 begraven in de St.-Michielskerk te Gent (uit niet gepubliceerd materiaal). Quintin du Pret (Heneg.), L. Devillers, *Inventaire analytique des Archives des Etats de Hainaut*, Mons 1884, dl. I, p. 295; was achtereenvolgens feodaal griffier, klerk die de rekening bijhield van het hoogbaljuwschap van Henegouwen, schepen van de stad Bergen en lid van de raad van deze stad.
[144] L.P. Gachard, *Actes*, dl. I, p. 18.
[145] *Ibidem*, p. 19.
[146] Zie infra, Bijlagen, p. 13.
[147] Zie infra, Bijlagen, p. 13.
[148] *Notulen van Gouverneurs en raden van Zeeland 1576-1578* (uitg. K. Heeringa), 's-Gravenhage 1916, dl. II, p. 64.
[149] Zoals reeds gemeld werd de commissiebrief van Zeeland op 12 oktober opgesteld. Het is vreemd hier te lezen dat men de volgende dag nog een beslissing registreert over besprekingen met het oog op een gedane zaak.
[150] RA Namen, *Archives Communales, Affaires militaires*, n° 720, ongefolieerd.
[151] P. Bor, *o.c.*, p. 718.
[152] De Hoofdbrug was gelegen aan het Gravensteen over de Lieve, tussen het Veerleplein en de Burgstraat; de laatste brug vooraleer de Lieve in de Leie uitmondt. B. de Jonghe, *Ghendtsche Geschiedenis ofte Chronijcke van de beroerten en ketterije binnen en omtrent de stad Ghendt sedert het jaer 1566 tot het jaer 1585*, Gent 1752, dl. I, p. 270.
[153] *BUG*, Handschrift 159, dl. II, f° 280 r°.
[154] *SAG*, Reeks 153², bundel 5, nr. 30, f° 15 r°: 1577.
[155] G. Groen van Prinsterer, *Correspondance*, 1ste reeks, dl. V, pp. 400-404. Zie *RA Middelburg. Rekeningen Fruin*, nr. 302, f° 78 r°, waar blijkt dat Michiel met zijn broer driemaal naar Walcheren bij de Prins ging *„om de saecke te prepareren waer in soo verre gebesoigneert was als dat de commissarissen vergadert hebbende in october anno XVᶜLXXVI tich tot Ghendt ende de saeche gebrocht tot eenen eynde"*. Zie in dit verband, *Œuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde*, p. 206:

„Heri rediit is, qui nuper dederat ad Dorpium literas, de ineunda, ut scis, pace..." Marnix schrijft dit aan Vander Mylen uit Delft op 15 september 1576. Hier is dus reeds over een tweede reis sprake. Vgl. ook, *SA Brugge, Resoluties Staten van Vlaanderen 1560-1577*, f° 257 r° en 270 v°. Noteer verder, dat hij als advocaat advizeur was van de stad Gent. *SAG*, reeks 400, nr. 84, f° 173 r° en 187 v°.

156 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. IV, p. 767.

157 *BUG*, Handschrift 159, dl. II, f° 280 r°.

158 F. De Potter, *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene*, Gent 1870, p. 347. De hier vermelde Scheldestraat is de huidige Gouvernementstraat.

159 *BUG*, Handschrift 159, dl. II, f° 280 r°.

160 *SAG*, reeks 400, nr. 84, f° 182 r°. Uit dezelfde rekening f° 154 r°-v° blijkt, dat de afvaardigingen van Henegouwen, Brabant en Holland-Zeeland resp. 7 £ gr., 6 £ 16 sch. 8 gr. en 6 £ 16 sch. 8 gr. presentwijn kregen.

161 *BUG*, Handschrift 159, dl. II, f° 280 r°.

162 In 1576 was hij raadsheer van Filips II in de Rekenkamer van Brabant. Hij begon zijn carrière als secretaris van de Prins. Op 22 september 1576 had hij uit Brussel nog een brief geschreven aan Willem van Oranje, waarin hij over zijn toewijding aan hem geen twijfel liet. Zie G. Groen van Prinsterer, *Archives*, 1ste reeks, dl. V, pp. 414-415. Ook Jan de Mol, afgevaardigde vanwege de Brabantse adel was vertrouwd met de Prins. Zie L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. IV, p. 764. Voor Jan Van der Linden, afgevaardigde vanwege de Brabantse clerus, geldt hetzelfde; zie G. Groen van Prinsterer, *Archives*, 1ste reeks, dl. V, pp. 445-465. Enkel over de keuze van Elbertus Leoninus was geen eensgezindheid. Zie over de tegenstand van de Brusselse burgerij, J.C. de Jonghe, *o.c.*, p. 33. Wellicht zag de Brusselse burgerij Elbertus Leoninus niet graag vertrekken terwille van zijn connecties met Aarschot, in wie men weinig vertrouwen had. *SA Leuven, Stadsresolutiën 1573-1577*, nr. 302, f° 511 v° en 514 v°.

163 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, p. 813.

164 Ch. Piot, *Correspondance du Cardinal de Granvelle 1565-1583*, Brussel 1887, dl. VI, p. 152 *„à midi, là ou à dix heures l'on estoit sur le poinct de rompre"*.

165 J.C. de Jonge, *o.c.*, p. 42. Vergelijk aldaar p. 51.

166 J.C. de Jonge, *o.c.*, p. 267-271. Vgl. *ARA, Den Haag, Collectie Musschenbroeck, o.c.*, f° 90 r°-92 r°.

167 L.P. Gachard, *Documents inédits sur la Pacification de Gand*, in *BCRH*, dl. XLV (1876), p. 119 en 113-118.

168 Hier wordt gesproken over steden als Haarlem, Amsterdam, die na de Pacificatie door satisfactie zouden teruggewonnen worden voor de Prins. Van deze steden had hij volgens eigen bewering meer te lijden gehad dan van de Spaanse troepenmacht. Zie L.P. Gachard, *Corresp. de Guillaume*, dl. III, p. 149.

169 L.P. Gachard, *Documents inédits*, p. 121.

170 L.P. Gachard, *Documents inédits*, pp. 123-124. Zie ook pp. 415-417.

171 G. Groen van Prinsterer, *Archives*, 1ste reeks, dl. V, p. 451.

172 *Ibidem*, pp. 450-453.

173 *Ibidem*, pp. 464-465.

174 *Ibidem*, p. 467.

175 *Ibidem*, pp. 467-469.

176 *BUG*, Handschrift 159, dl. II, f° 282 v°.

177 *SAG*, reeks 400, nr. 84, f° 180 v°. Als men het klooster der Clarissen achter de Vrijdagmarkt kon treffen, kon ook de St.-Pietersabdij worden beschoten.

178 *BUG*, Handschrift 159, dl. II, f° 293 r°.

179 L. Devillers, *Inventaire analytique des Archives des Etats de Hainaut*, Mons 1884, dl. I, p. 232.

180 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. IV, p. 769.

181 *ARA, RK* 21511, f° 21 v°, waar blijkt, dat men op 6 oktober, 31 oktober en 5 december een processie hield. Opgemerkt dient te worden, dat de Raad van State op 25 oktober 1576 een algemene oproep had gedaan voor een „processie generaal" met het oog op de onderhandelingen, die zouden leiden naar de Pacificatie van Gent, cf. *RAG, RV*, 734, f° 182 r° en 183 r° 184 r°.

182 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. IV, p. 770.

183 L.P. Gachard, *Actes*, dl. I, p. 37.

184 L.P. Gachard, *Actes*, dl. I, pp. 37-38.

185 Filips van Marnix, heer van St.-Aldegonde zal eind november bij de Raad van State zelf er op aandringen, dat deze formule wordt veranderd. Inderdaad, door deze formule gaf de Raad van State slechts zoveel rechtskracht aan de Pacificatie van Gent als hijzelf bezat uit hoofde van de koninklijke commissie. De houding van de Raad van State ten aanzien van de vorst werd hier door de Oranjepartij aangevochten. Zie L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. IV, p. 777.

186 J. Diegerick, *o.c.*, p. 432.

187 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, p. 2.

188 *Ibidem*, p. 461.

189 L.P. Gachard, *o.c.*, dl. I, p. 38.
190 L. Febvre, *Philippe II et la Franche-Comté*, Parijs 1912, pp. 696-697, die o.i. dit aspect niet ten gronde heeft uitgediept. In elk geval is het Vrijgraafschap Bourgondië niet opgeroepen om deel te nemen aan de besprekingen, die tot de Pacificatie van Gent zouden leiden, cf. L.P. Gachard, *Corresp. de Guillaume*, dl. III, p. 229. De Pacificatie was een aangelegenheid van de *„pays de par deçà"!*
191 *Bibliothèque municipale de St-Omer, Correspondance du magistrat, analysée par J. de Pas*, n° 3714[3].
192 De huidige Pacificatiezaal is de zaal, waar men in 1876 de gedenksteen aanbracht naar aanleiding van de groots opgevatte, politiek gekleurde Pacificatiefeesten.
193 Hieruit blijkt dat de partij van de Prins erin geslaagd was, om in het zuiden van de Nederlanden waar de verfransing der administratie uitgesproken was, de voorkeur te geven aan de taal van de meerderheid van de onderhandelaars. Bij de besprekingen te Breda was de Prins er al in geslaagd respect voor het Nederlands af te dwingen, cf. L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. III, p. 622, voetnoot 3. Het document zelf bevindt zich *ARA, Den Haag, Holland, Bruine Kastje*, nr. 25.
194 Zie de commissiebrief der Staten-Generaal, infra, Bijlagen, pp. 9-11.
195 De tekst van de Pacificatie van Gent vindt men achterin in dit boek, Bijlagen, pp. 3-9.
196 Zie in verband met het pardon van 1574 naar de lijst der personen die uitgesloten waren, L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. III, pp. 499-505. Uiteindelijk gaf Filips II een algemeen pardon op 30 oktober 1576, waarbij hij alleen Willem van Oranje uitsloot, *ibidem*, dl. IV, p. 455.
197 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, p. 495.
198 *Ibidem*, p. 495.
199 *Œuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde. Correspondance et mélanges. Précédés d'une introduction par Alb. Lacroix*, Parijs-Brussel-Genève 1860, p. 224.
200 J. Dumont, *Corps universel diplomatique du droit des gens*, Den Haag 1728, dl. V, p. 266-272, vooral art. 58, p. 271.
201 L.P. Gachard, *Corresp. de Guillaume*, dl. III, p. 449.
202 J.H. Kernkamp, *Handel op den vijand, 1572-1588*, Utrecht 1933, dl. I, pp. 80-81.
203 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, pp. 816-819, te vergelijken met *RAG, RV*, 7618, f° 85 v° en 735, f° 98 r°-v°, verder 138-139 en 147.
204 Voor de positie van Willem van Oranje met betrekking tot dit en het volgende artikel, zie H. Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden 1572-1584*, in *Rheinisches Archiv*, dl. LII (1958), pp. 71-114. Voor een kaart met de tot dusver volledigste aanduiding van de steden, die door satisfactie bij de Prins aansloten, zie *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. V, plaat 14 tegenover p. 101.
205 *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz (uitg. I. van Eeghen)*, Groningen 1960, dl. II, p. 628 en 642.
206 S. Ampzing, *Beschrijvinge ende lof der stad Haerlem*, Haarlem 1628, pp. 292-293.
207 *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz*, p. 642.
208 H. van Berkum, *Beschrijving der stadt Schoonhoven*, Gouda 1762, pp. 522-526.
209 Jan Reigersbergen, *Chroniick van Zeelandt vermeerdert en verbetert door M.Z. van Boxhorn*, Middelburg 1644, dl. II, pp. 581-584. Zie verder, L.P. van de Spiegel, *Historie van de satisfactie van Goes en Zuid-Beveland*, Goes 1777.
210 *Ibidem*, pp. 585-587.
211 P. Bor, *o.c.*, pp. 893-896 en A. le Cosquino de Bussy, *Het ontstaan der satisfactie van Utrecht*, Amsterdam 1910. Verder J. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht-Antwerpen 1968, p. 173.
212 J. van Oudenhoven, *Beschryvinghe der frontier-stadt Heusden*, Amsterdam 1651, pp. 54-56.
213 H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam van den oorsprong tot heden*, Amsterdam 1930, dl. II, p. 667.
214 Rijksarchief Middelburg, *Statenarchief, Copulaethouck*, IX, f°s 593 r°-602 v°.
215 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, p. 496. In Geertruidenberg (mei 1577) waren er klachten vanwege de Staten-Generaal over het niet ten uitvoer leggen van vonnissen van het Hof van Holland dat zich naar Utrecht had moeten terugtrekken, cf. L.P. Gachard, *Corresp. de Guillaume*, dl. III, p. 443.
216 *Ibidem*, p. 496.
217 *NNBW*, dl. IX, kol. 90-93.
218 Peter Fuchs over Friedrich III der Fromme, in *Neue Deutsche Biographie*, Berlijn 1961, dl. V, pp. 530-532.
219 *NNBW*, dl. I, kol. 1412-1414.
220 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, p. 33.
221 *Ibidem*, p. 496.
222 A.L.E. Verheyden, *Le conseil des Troubles. Liste des condamnations 1567-1573*, Brussel 1961. De weduwe van Lamoraal van Egmont, Sabina van Beieren, werd door een internationaal diplomatiek optreden in belangrijke mate hersteld in haar goederen door Filips II, zie L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. IV, p. 455. Voor dezelfde erfgenamen van de graaf van Egmont en die van Jan van Glymes, markies van Bergen, *idem*, dl. V, p. 27.

[223] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, p. 496. Over deze onderwerpen bestaat thans in het Noorden reeds heel wat studiemateriaal, cf. B.M. de Jonge van Ellemeet, *Geschiedkundig onderzoek naar den Rechtstoestand der Zeeuwsche geestelijke goederen van 1572 tot in het begin der 17e eeuw*, Zierikzee 1906. Verder, A.J. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen*, 's-Gravenhage 1939. Zie ook J.F. van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de reformatie*, Amsterdam 1910. Ook nog D.G. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht*, Utrecht 1905. Tenslotte L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland*, Leeuwarden 1915, 2 dln.

[224] De Staten-Generaal nodigden de Prins in de loop van 1577 herhaaldelijk uit muntmeesters te sturen die hierover zouden beraadslagen, cf. L.P. Gachard, *Corresp. de Guillaume*, dl. III, pp. 236, 265, 278, 310 en 436.

[225] Ch. Piot, *Correspondance du Cardinal de Granvelle, 1565-1583*, Brussel 1887, dl. VI, p. 161. Vergelijk *Œuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde. Correspondance et mélanges. Précédés d'une introduction par Alb. Lacroix*, Parijs-Brussel-Genève 1860, p. 206.

[226] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, p. 497.

[227] Gemeentearchief Gouda, *Stadsrekening* nr. 1223, f° 92 r°: waar men de schalmeien laat spelen „tot blijschap vande goede tijdinge der troubles van Vlaenderen ende Brabant". Vergelijk Gemeentearchief Leiden, *Tresoriersrekening*, nr. 2947, f° 434 v°: aanbrengen van het bericht van de aansluiting van Vlaanderen bij Brabant.

[228] Onder verschillende getuigenissen, volgende voorbeelden: *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz (uitg. I. van Eeghen)*, Groningen 1960, dl. II, pp. 598-599, waar eind september - begin oktober in Amsterdam reeds sprake is over *„Fame van pays met die articulen, waerop geaccordeert soude zyn"*. Jan Smeyers vanwege de stad Zutphen naar Brussel gezonden schrijft op 4 oktober 1576 in een postscriptum: *„Men seyt hier sterckelick datmen binnen eenen dach oft twee treves vuyt publiceren sal van Hollant ende Zeelant.* SA Zutphen, *Ingekomen stukken*, ongefolieerd. Tenslotte L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. IV, p. 375, waar Roda op 14 september 1576 uit Antwerpen melding maakt van geruchten, dat de vrede al gesloten is. Hieruit blijkt dat de bevolking in de Nederlanden een overeenkomst reeds gesloten achtte, vooraleer de onderhandelaars zich op weg begaven. Men mag aannemen, dat de druk van deze omstandigheid de onderhandelaars in belangrijke mate tot een vergelijk stimuleerde.

[229] Gemeentelijk Archief Leiden, *Archief van de secretarie 1575-1851. Aflezingboek D*, f° 108 r°-v°.

[230] *Diarium van Egbert Alting (uitg. Dr. W.J. Formsma en Mr. R. van Royen †)* 's-Gravenhage 1964, pp. 358-359.

[231] J.C. de Jonge, *o.c.*, pp. 85 en 93.

[232] *ARA, PEA*, 1684[4], ongefolieerd. De identificatie der ondervraagden kende problemen, zowel voor deze noot als voor de vijf volgende noten. Alleen bij de personen uit Artesië kan men zich behelpen met Ch. Hirschauer, *Les Etats d'Artois, 1340-1640*, Parijs 1923, 2 dln.

[233] *ARA, PEA*, 1684[4], ongefolieerd.

[234] *ARA, PEA*, 1684[4], ongefolieerd.

[235] *ARA, PEA*, 1684[4], ongefolieerd. Hugues Bournel, heer van Estrembecq, gouverneur van Bapaume, die vanuit Bapaume op 22 november zijn antwoord opstuurt, schrijft in dezelfde zin; *ARA, PEA*, 1684[4], ongefolieerd.

[236] *ARA, PEA*, 1684[4], ongefolieerd.

[237] *ARA, PEA*, 1711[3], ongefolieerd.

[238] *RAG, RV*, 734, f° 198 r°-v°.

[239] *ARA, PEA*, 1684[4], ongefolieerd.

[240] *Apologie ofte verantwoordinge van den Prince van Orangien (uitg. M. Mees-Verwey)*, Santpoort 1942, p. 94.

[241] J.C. de Jonge, *o.c.*, pp. 61-62.

[242] N. Japikse, *o.c.*, p. LIX, voetnoot 1.

[243] *ARA, PEA*, 1684[4], ongefolieerd.

[244] L.P. Gachard, *Corresp. de Guillaume*, dl. III, p. 179 en L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. IV, p. 439.

[245] B.H. Slicher van Bath e.a., *Geschiedenis van Overijssel*, Deventer 1970, passim.

[246] J.H. van Bolhuis, *Proeve eener geschiedenis van het kasteel Vredenburg*, in *Van de Monde's Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht*, dl. IV (1838), pp. 73 sqq.

[247] P. Bondam, *o.c.*, dl. I, p. 269.

[248] Dit probleem wordt uitgediept in het artikel van J. Machiels en P. van Peteghem, De Pacificatie van Gent: triomf der herwonnen eenheid?

[249] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. IV, p. 469.

[250] Bedoeld zijn de markies van Havré, de bisschop van Atrecht en de heer van Liedekerke. Het verslag van die besprekingen was reeds aan Filips II doorgestuurd, zodat zijn oordeel over de Pacificatie mede bepaald was door de verdere onderhandelingen met Don Juan.

[251] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, p. 155.

[252] *Ibidem*, pp. 21-22.
[253] *Ibidem*, p. 150.
[254] *Ibidem*, p. 71.
[255] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. IV, p. 779.
[256] L. Devillers, *Inventaire analytique des Archives des Etats de Hainaut*, Mons 1884, dl. I, p. 232.
[257] Ch. Piot, *Correspondance du Cardinal de Granvelle 1565-1583*, Brussel 1887, dl. VI, p. 152.
[258] A.C. de Schrevel wijdde destijds een goed artikel aan de houding van deze bisschop en van andere geestelijken ten opzichte van de Pacificatie; zie *Remi Drieux, évêque de Bruges et les Troubles des Pays-Bas*, overdruk uit *Revue d'histoire ecclésiastique*, Leuven 1903, pp. 1-109.
[259] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, p. 118.
[260] P.F.X. de Ram, *Documents relatifs à la Pacification de Gand de 1576*, in *BCRH*, 1ste reeks, XIV (1848), pp. 8-16.
[261] P. Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop*, Assen 1966, pp. 366-367 en 405.
[262] A. Hensen over Godfried van Mierlo, in *NNBW*, dl. II, kol. 918-924, vooral 921.
[263] Baron Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques*, dl. IX, pp. 44-45.
[264] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. IV, pp. 450-452; 453-457; 458-459.
[265] L.P. Gachard, *Actes*, dl. I, p. 39.
[266] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, pp. 30-31.
[267] L.P. Gachard, *Actes*, dl. I, p. 43.
[268] L.P. Gachard, *Actes*, dl. I, pp. 46-47.
[269] L.P. Gachard, *Actes*, dl. I, p. 52.
[270] M. Ritter, *Wilhelm von Oranien und die Genter Pacification (1576)*, in *Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, dl. III (1890), pp. 28-47.
[271] G. Groen van Prinsterer, *Archives*, dl. I, V, p. 558.
[272] G. Groen van Prinsterer, *Archives*, dl. I, V, pp. 527-528.
[273] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, p. 118.
[274] P.F.X. de Ram, *o.c.*, pp. 6-7 en ARA, Brussel, *Univ. Leuven*, nr. 443, f° 62 v°.
[275] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, pp. 494-497. Men vindt dezelfde tekst ook bij I. Diegerick, *o.c.*, pp. 436-441. Bovendien dient hier vermeld te worden dat de Raad van State dezelfde dag nog een gelijkaardige verklaring uitgaf, L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, p. 787; deze laatste was echter algemeen opgesteld.
[276] *ARA, Brussel, Univ. Leuven*, nr. 443, f° 62 r° en 63 r°. Zie ook P.F.X. de Ram, *o.c.*, pp. 5-6 en 7-8.
[277] L.P. Gachard, *Actes*, dl. I, pp. 79-80 en I. Diegerick, *o.c.*, pp. 441-442.
[278] J.C. de Jonge, *De Unie van Brussel des jaars 1577*, 's-Gravenhage 1825. Voor een litho ervan, D. Abrahams, *Lithografische reproductie van de Unie van Brussel*, 's-Gravenhage 1827. Noteer dat ook Holland en Zeeland onder voorbehoud instemden met de Unie, I. Diegerick, *o.c.*, pp. 443-444.
[279] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, p. 632.
[280] L.P. Gachard, *Actes*, dl. I, p. 71.
[281] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, pp. 194-195.
[282] *ARA, PEA*, 587[1c], ongefolieerd: origineel met handtekeningen van Pieter van Overloepe (Raad van State), Cornelius Weellemans (Staten-Generaal), Gerard Groesbeek, Philippus Senior Baro in Winnenborgh, Andreas Gaill en Johan Louverman. De publikatie te Brussel wordt er geattesteerd door de secretaris van de stad Brussel Aerssens.
[283] N. Japikse, *o.c.*, dl. I, p. LX.
[284] L.P. Gachard, *Corresp. de Guillaume*, dl. III, pp. 212-217.
[285] Zie infra, Bijlagen, p. 9.
[286] G. Groen van Prinsterer, *Archives*, dl. V, pp. 468-469.
[287] *Ibidem*, p. 509.
[288] *ARA, Den Haag, Staten van Holland: 3de afdeling, Bruine Kastje*, nr. 26.
[289] J. Ermerins, *Eenige Zeeuwsche Oudheden uit echte stukken*, Middelburg 1791, dl. II, p. 432.
[290] *Archives du Pas-de-Calais*, 2 C 792, f° 246 v°.
[291] N. Japikse, *o.c.*, dl. I, p. 538.
[292] L. Devillers, *Inventaire des Archives des Etats de Hainaut*, Mons 1884, dl. I, p. 66. Het loont de moeite erop te wijzen, dat dit document op het einde van de XVIIIde eeuw in druk verscheen: L. Devillers, *o.c.*, dl. I, p. 66.
[293] *Archives de la ville de Lille, Affaires Générales*, Carton 308, dossier 3.
[294] P. Bondam, *Verzameling onuitgegeven stukken*, Utrecht 1779, dl. I, pp. 89-95.
[295] R. Fresinga in *Gerhardi Dumbar Analecta seu vetera aliquot scripta inedita*, Deventer 1722, dl. III, p. 23.
[296] L.P. Gachard, *Corresp. de Guillaume*, dl. III, p. 457.
[297] *ARA, RK*, 35616, f° 45 v°, waar men het Eeuwig Edikt verwart met de Pacificatie van Gent. A fortiori vindt men in latere werken heel wat vergissingen op dit vlak.

298 Graag hadden wij inzage gekregen van L. Serrano, *Correspondencia diplomática entre España y la Santa Sede durante el pontificado de S. Pio V*, Madrid 1914. Ook andere werken konden wij niet altijd zien.
299 B. de Meester, *Le Saint-Siège et les troubles des Pays-Bas*, Leuven 1934, p. 104 sqq.
300 N. Japikse, *o.c.*, dl. I, pp. 75-82.
301 Uitg. J. Le Laboureur, *Les Mémoires de messire Michel de Castelnau, seigneur de Mauvissière*, Brussel 1731, dl. III, p. 494.
302 N. Japikse, *o.c.*, dl. I, pp. 74-75
303 L.P. Gachard, *Actes*, dl. I, p. 61.
304 L.P. Gachard, *Actes*, dl. I, p. 86.
305 *Memoires de la reyne Marguerite*, Parijs 1666, pp. 114-115.
306 J. Lefèvre, dl. I, p. 257.
307 *SAG*, reeks 92, bundel 7, nr. 7.
308 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. IV, p. 769.
309 *Ibidem*, p. 351.
310 *ARA, PEA*, 1684[4], ongefolieerd en H. d'Outreman, *Histoire de la ville et comté de Valenciennes*, Dowaai 1639, p. 228.
311 *BUG*, Handschrift 159, dl. II, f° 292 v° - 293 v°. De Spanjaarden, die uit Valenciennes en Gent waren vertrokken naar Peronne, zouden later in dienst van Don Juan treden, cf. Baron Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques*, dl. IX, p. 165.
312 *Archives de la ville de Lille*, M. Bruchet, *Inventaire des Titres*, Rijsel 1924, p. 499: 25.9.1577.
313 A. Bousse, *Het historisch gebeuren* in *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, pp. 28 en 35.
314 J. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht-Antwerpen 1968, pp. 167-173.
315 N. Japikse, *o.c.*, pp. 384 en 395.
316 *ARA, PEA*, 1684[4], ongefolieerd.
317 N. Japikse, *o.c.*, p. 392.
318 P. Bor, *o.c.*, p. 905.
319 *Diarium van Egbert Alting (uitg. W. Formsma en R. van Royen)*, 's-Gravenhage, 1964, p. 417.
320 *Ibidem*, vgl. p. 344 met 358 en 368-374.
321 P. Bor, *o.c.*, p. 870.
322 A.J. Crosby, *o.c.*, pp. 430, 463 en 502. Zie ook L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. IV, p. 768.
323 Zie infra, Bijlagen, p. 2.
324 P. Bor, *o.c.*, p. 741.
325 I. Diegerick, *o.c.*, dl. XLV, 1876, pp. 422-443.
326 Ch. Terlinden, *Liste chronologique provisoire des édits et ordonnances des Pays-Bas*, Brussel 1912, p. 149. Een voorbeeld, waar de Raad van State op toepassing aandringt, L.P. Gachard, *Corresp. de Guillaume*, dl. III, p. 272. Over de Raad van Vlaanderen die meent dat de eed strenger moet worden opgesteld, *RAG, RV*, 735, f° 36 r°-v°.
327 Ch. Terlinden, *o.c.*, p. 151. Zie ook *RAG, RV*, 735, f° 149.
328 Ch. Terlinden, *o.c.*, p. 154. Zie ook *RAG, RV*, 735, f° 242.
329 G.F. Baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, *Groot Placaat en Charter-boek van Vriesland*, Leeuwarden 1778, dl. III, pp. 1148-49.
330 Ch. Terlinden, *o.c.*, p. 159. Zie ook N. Japikse, *Resolutiën der Staten-Generaal, 1578-1579*, 's-Gravenhage, 1917, dl. II, p. 436.
331 Christophe Plantin, *Correspondance (uitg. M. Rooses)*, Antwerpen 1915, dl. V, pp. 303-304 en 263.
332 P. Bor, *o.c.*, pp. 989-990.
333 Baron Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques*, dl. IX, p. XVI.
334 L.P. Gachard, *Corresp. de Guillaume*, dl. III, pp. 177-178.
335 *ARA, Brussel, Handschriftenverzameling*, 810 A, f° 100 r°: brief 17.12.1576.
336 L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, pp. 808-811.
337 P. Bor, *o.c.*, pp. 872-873 en 930.
338 P. Bor, *o.c.*, pp. 877-881.
339 J. de Pater, *De Raad van State nevens Matthias 1578-1581*, 's-Gravenhage 1917, pp. 40-50 en P. Bor, *o.c.*, pp. 927-931.
340 L.P. Gachard, *Actes*, dl. I, pp. 297-298.
341 J. de Pater, *o.c.*, pp. 52-53.
342 P. Bor, *o.c.*, pp. 953-960.
343 Fl. Prims, *Register der Commissie tot onderhoud van de Religionsvrede te Antwerpen (1579-1581)*, Brussel 1954, p. 31.
344 J. Lefèvre, *o.c.*, p. 303-304.
345 *Ibidem*, p. 313.

B. U. G.
Syst. Catal.
1 9 7 7

[346] *Ibidem*, p. 313.
[347] *Ibidem*, pp. 327-328.
[348] *Ibidem*, pp. 485, 497-498 en 510-511.
[349] J. Hansen, *Nuntiaturberichte aus Deutschland, nebst ergänzende Actenstücken*, Berlijn 1894, dl. III, 2, p. 276: 9.4.1579.
[350] J. Hansen, *o.c.*, pp. 582-583.
[351] *ARA, PEA*, 1778, ongefolieerd.
[352] *ARA, Brussel, GRM*, 151, f° 204 v° en 206 v°.
[353] *Ibidem*, f° 230 v° en 232 v°.
[354] *Ibidem*, f° 238 r°-239 r°.
[355] *Universiteitsbibliotheek Leiden, Handschrift Archief Curatoren*, nr. 18, f° 47 v°-48 r°. Zie ook *Resolutiën van de Staten van Holland*, pp. 200, 207-208. Zie ter vergelijking over theorie en praktijk der geannoteerde goederen te Gouda, *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz*, pp. XVII-XXI.
[356] M. Osinga en W. Gelinck, *Kenningboek der stad Leiden 1570/1580*, 's-Gravenhage 1930, 2de stuk, pp. 126-128.
[357] *Ibidem*, pp. 141-146.
[358] *Resolutiën van de Staten van Holland*, pp. 196-197; 201, 202 en 212.
[359] W. te Water, *Kort Verhaal der Reformatie van Zeeland in de XVI. Eeuwe*, Middelburg 1766, pp. 311-332.
[360] *Notulen van Gouverneurs en raden van Zeeland 1577-78*, dl. III, p. 133.
[361] H. van Grol, *Het Zeeuwsche Prijzenhof te Vlissingen van de overgave van Middelburg tot na de pacificatie van Gent*, in *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 5de reeks, nr. 4 (1917), pp. 25; 31 en 45.
[362] L.P. Gachard, *Corresp. de Philippe II*, dl. V, p. 802.
[363] S. Drossaers, *Het Archief van den Nassauschen Domeinraad*, 's-Gravenhage 1948, *Eerste deel: Regestenlijst III*, nr. 3512: pp. 308-309.
[364] E. Hubert, *Le protestantisme à Tournai pendant le XVIIIe siècle*, Brussel 1903, p. 6, wat wij met de daar aangegeven referenties niet konden verifiëren.
[365] E. Cortyl, *Pierre Pintaflour évêque de Tournai*, Lille 1893, pp. 160-184.
[366] P. Scherft, *Het sterfhuis van Willem van Oranje*, Leiden 1966, pp. 286-289; 295-296. In art. 24 werd het punt van de expedities van de Prins naar een later te beleggen Staten-Generaal verplaatst. Vandaar dat deze manier van voorstellen in het desbetreffende document niet objectief is.
[367] T.F. Knox, *The first and second Diaries of the English College, Douay, and an appendix of unpublished documents*, Londen 1878, pp. XLIX-LI.
[368] *Bibliothèque municipale de St-Omer, Correspondance du magistrat, analysée par J. de Pas*, n° 3719 *„Aquoy debvriez prendre singulier regard sans vouloir persister en telle singularité sy peu fondée ny vous eslonger de ce que de raison et equité debvriez faire puis que vous estes joinctz avecq lesdictz estatz généraulx pour effectuer l'emprinse encommencé. Aquoy comme scavez vous estes tenus par le second article de la pacification de vous rendre promptz et appareillez à toutes contributions, impositions nécessaires et raisonnables...".*
[369] L.P. Gachard, *Inventaire des Archives des Chambres des Comptes*, Brussel 1851, dl. III, pp. 274 en 277.
[370] *RAG, RV*, 735, f° 295 r°.
[371] L.P.L. Pirenne, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, Tongerlo 1959, pp. 22-23, is een der zeldzame gevallen, waarbij men de Pacificatie van Gent op locaal vlak voldoende ter sprake brengt. Het mag worden betreurd dat men in stads- en dorpsmonografieën te weinig rekening houdt met de houding van de stad, resp. het dorp t.o.v. de soms zeer wisselende politieke situatie.
[372] C. Cau, *Groot Placaert. Boeck, vervattende de Placaten, Ordonantien ende Edicten van de ... Staten-Generaal der Verenighde Nederlanden ende ... Staten van Hollandt ende West-Vriesland midtsgaders van de ... Staten van Zeelandt*, 's-Gravenhage 1658, kol. 2-8.
[373] J. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, Brussel 1940, dl. II, 1 (1577-1580); passim. Zie ook H. Akkermans, *De vredehandel van Keulen in 1579; de bemiddeling van keizer Rudolf II in de Nederlandschen opstand 1578-1579*, Leuven 1942 (handschrift in U.B. te Leuven). Verder Aggaeus Albada, *Acta pacificationis*, Antwerpen, Chr. Plantijn, 1580 en M. Lossen, *Aggäus Albada und der Kölner Pacificationscongress im J. 1579*, in *Historisches Taschenbuch*, dl. V, Folge, VI (1876), pp. 277-362.
[374] S.C. Lomas en A.B. Hinds, *Calendar of State Papers*, Londen 1931 (reprint Nendeln 1969), dl. XXI, 4, pp. 41-43.
[375] *Ibidem*, pp. 471, 473, 479 en 486-487.
[376] *Ibidem*, p. XXVI-XXXI en C. Read, *Lord Burghley and Queen Elizabeth*, Londen 1960, p. 404.
[377] Met opzet werd tot dusver nooit gesproken over het Pacificatie*verdrag*. Wellicht hebben de edities der pamfletten, door Michiel van Hamont verspreid, het meest aanleiding gegeven om in verband met de Pacificatie over een verdrag te spreken. Op de titelpagina staat daar resp. in het Nederlands en in het Frans: *„Tractaet vanden Peys"* en *„Traicté de la Paix"*.

UNIV.